

СУРЖИК

Лариса
Масенко

МІЖ МОВОЮ І ЯЗИКОМ

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2011

УДК 811.161.2+811.161.1]'27

ББК 81.2Укр-5+81.2Рос-5

МЗ1

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування мішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик».

Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи і вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

Рецензенти:

Є. А. Карпіловська, доктор філологічних наук, професор (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України);

О. Д. Пономарів, доктор філологічних наук, професор (Інститут журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка)

ISBN 978-966-518-558-1

© Масенко А. Т., 2011

© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011

1.	Суржик: проблеми термінологічного визначення	4
2.	Історія виникнення й поширення суржику	12
3.	Суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі	36
4.	Історія лінгвістичного дослідження українсько-російського мовного гібрида	47
5.	Білінгвізм, інтерференція, змішування мов	64
6.	Від напівмовності до знекультурування	76
7.	Суржик в радянській і пострадянській масовій культурі	88
8.	Суржик в сучасній художній літературі	107
9.	Висновки. Перспективи мовно-культурного розвитку України	122
	Література	127

1. Суржик: проблеми термінологічного визначення

Мовне явище, що одержало назву *суржик*, належить до специфічної форми побутування мови в Україні. Його національну і соціальну природу відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: 1. «Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова» [СУМ 1978: 854]. Це визначення перенесено і в новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [ВТСУМ 2006: 1416], де його лише доповнено прикладом *українсько-російський суржик*.

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення – змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської і білоруської мов зветься *трасянкою*. Назва має спільне з нашим суржигом джерело походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («натрушують») солому. Вторинне значення слова *трасянка* – «мовний продукт, що виник шляхом механічного змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов – російської й білоруської» [Цыхун 2000: 52].

Дехто з білоруських лінгвістів, враховуючи подібність семантичної моделі, за якою утворено лексеми *суржик* і *трасянка* на позначення змішаної субмови, припускає, що білоруський термін виник за аналогією до українського [там само: 51].

Питання часу появи другого значення слова *суржик* внаслідок метафоричного перенесення на мовне явище конкретного поняття зі сфери сільського життя потребує спеціального дослідження. Можна припускати досить пізне його походження, оскільки словник Б. Грінченка такого значення розглядуваної лексики не фіксує, хоча, крім первісного, подає ще одне – «людина змішаної раси», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села» [Грінченко 1909: 231]. За свідченням Юрія Шевельова, слово *суржик* на позначення українсько-російського мовного гібриду він вперше почув від свого студента, коли викладав у 30-х роках в Харківському газетному технікумі. Згадуючи у спогадах «Я – мене – мені... (і довкруги)» свої розмови зі студентом Федором Ладою, який походив з села на Харківщині, Юрій Володимирович зазначає, що довідався від нього про побутування лексики *суржик* «як окреслення мішаної українсько-російської мови східньоукраїнського села» [Шевельов 2001: 173].

Майбутні дослідження мають уточнити час виникнення вторинного значення лексики *суржик* внаслідок метафоричного перенесення назви зернової суміші на мовну. Що ж до термінологічного вжитку слова в науковому дискурсі, то тут можна констатувати вже відносну усталеність, хоча деякі соціолінгвісти заперечували його придатність до термінологізації, вбачаючи в слові присутність небажаної оцінної конотації. Наприклад, Володимир Демченко пропонував вживати термін *регіональне койне* замість «штучного, політично заангажованого та мазохістичного терміна суржик» [Демченко 2003: 29]. Однак з пропозицією В. Демченка важко погодитись, оскільки койне за характером утворення і використання належить до іншого типу форм існування мови, ніж суржик.

Лексему суржик вживають переважно на позначення українсько-російського мішаного мовлення, хоча дехто з науковців переносить термін на інші види мовних гібридів. Так, культуролог Олександр Рибалко визначав штучний, компонований нині для Закарпаття «русинський язик» як «словацько-російсько-український суржик» [Рибалко 2010: 304]. Досліджуючи українську мову,

що побутує в еміграційному середовищі Канади, Богдан Ажнюк виділяє з-поміж її різновидів просторіччя, або, за його визначенням, «своєрідний українсько-англійський суржик» [Ажнюк 1999: 295]. Олександр Чередниченко, аналізуючи явище новітньої експансії англословних запозичень в мову українських засобів масової інформації, пише про формування суржику «нового типу, вже українсько-англійського» [Чередниченко 2007: 72].

Широке трактування терміна знаходимо також у діалектолога Павла Гриценка, який зараховує до суржику не лише змішування української мови з російською, а й поєднання в усномовному спілкуванні української мови з елементами польської, румунської, словацької й угорської мов (йдеться, очевидно, про говірки мовного порубіжжя) [Гриценко 2003: 18].

Проте, нам видається слушною думка Ніни Мечковської, яка, полемізуючи з аналогічним широким потрактуванням білоруського терміна *трасянка*, зауважує: «Однак якщо терміни *суржик/трасянка* не прив'язувати до строго визначених місця й часу, то вони виявляться не потрібними – вони будуть змикатися з терміном *макаронічне мовлення* ("мовлення, насичене варваризмами")». Терміни *суржик/трасянка* корисні саме як власні імена (лінгвоніми), тоді не будуть затінені ті риси русифікованого просторіччя, які відрізняють їх від макаронічного мовлення, макаронічного стилю, макаронічних віршів... Трасянка і суржик – це не гра і не стилізація. Це природна форма спілкування мільйонів людей в Білорусі й Україні. Люди говорять як можуть» [Мячкоўская 2008: 171–173].

Від говірок перехідного типу, локально обмежених областями мовно-етнічного порубіжжя, суржик і трасянка відрізняються і масштабом поширення, і характером взаємодії двох мов: на порубіжних територіях діалекти різних мов співіснують як рівноправні мовні утворення, натомість суржик і трасянка – це результат тривалого контакту домінантної мови загальноімперського поширення з підлеглими та утискуваними українською й білоруською мовами.

Слід зазначити, що тенденція до обмеження вжитку лексики *суржик* для позначення специфічно українського явища мовної

комунікації має свої підстави. Як би ми не кваліфікували цей тип мовлення, його утворено на базі української мови і територією його побутування є Україна. Виходячи з цього, Юрій Шевельов, наприклад, зараховував суржик до різновидів української мови. «Не розвинувши власного міського сленгу, – писав учений у статті “Так нас навчали правильних проізношеній”, написаній в 1986 р., – українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою власну назву – суржик, суміш українського з російським при більш-менш довільному вживанні складників того чи того шару, де складники другої мови підносять експресію вислову. Суржик уживається широко, почасти по містах, далеко типовіше – по селах. Це живе явище, і воно заслуговує на вивчення, чого воно поки що не дочекалося на радянській Україні. Але тоді, як міський сленг націлений у майбутнє мови, прогнози щодо суржика мали б бути протилежного характеру» [Шевельов 2009: 328–329].

Зауважимо також, що аналогічний суржикові мішаний різновид білорусько-російського мовлення має іншу назву – *трасянка*, хоча в семантичному плані ці лексеми близькі за походженням.

Водночас йдеться про українську специфіку терміновжитку, а не про унікальність суржику як субмови змішаного типу. У теорії мовних контактів описано багато випадків утворення мішаних різновидів мовлення, так званих *піджинів* і *креолів*, характерних передусім для соціолінгвістичних ситуацій в колоніальних і постколоніальних країнах. Термін *піджин* виник на початку ХХ ст. Дехто з мовознавців виводить його від англійського слова *бізнес*, що зазнало фонетичного спотворення. Терміном позначають тип усного мовлення, що утворюється внаслідок фрагментарного засвоєння і спрощення на всіх рівнях нав'язаної колоніальної мови та її змішування з рідною мовою. Піджини не мають писемних варіантів і виконують обмежену соціальну функцію обслуговування усної комунікації у парадигмі «господар – слуга» [Чередниченко 2001: 535]. «Поступове перетворення піджину як особливої форми вторинної мови на рідну мову двомовців (нативізація), – зазначає Олександр Чередниченко, – його структурне і функціональне розширення за рахунок поглинання елементів первинної мови та її

витіснення з усіх сфер спілкування, спричинює креолізацію, тобто формування нової мови, яка, образно кажучи, побудована на уламках двох мовних систем, що контактували одна з одною... Таким чином, інтенсивний мовний контакт, встановлений внаслідок тиску однієї (вторинної) мови на іншу (первинну), виявився несприятливим для обох мовних систем, що зазнали змішування та креолізації» [Чередниченко 2001: 535].

Точно підрахувати кількість піджинів і креольських мов складно через їхню плинність. Енциклопедія Д. Крістала наводить близько ста таких мовних утворень. Значна частина їх зникла після утворення на Африканському континенті та в інших частинах світу незалежних національних держав [Crystal 1987: 338–339]. Спостерігаються великі розбіжності і у визначенні кількості носіїв піджинів і креольських мов. Так, згідно з даними підручника «Соціальна лінгвістика» В. Бондалетова, загальне число людей, які розмовляють креольськими мовами, становить 10 мільйонів [Бондалетов 1987: 59], натомість «Лінгвістичний енциклопедичний словник» наводить значно більше число – 25–30 мільйонів таких мовців [ЛЭС 1990: 245].

Українські лінгвісти уже висловлювали думку про можливість зарахування суржику до того ж типу мовних утворень, що й піджин. Даючи наведену вище характеристику піджину, О. Чередниченко пише: «Чи можливі у цьому контексті аналогії з мовною ситуацією в Україні? На мою думку, цілком можливі. Не є таємницею, що нав'язування російської мови в часи колоніального та напівколоніального становища України, значний тиск російської на українську призвели до появи так званого суржику, що за своїми структурними та функціональними ознаками цілком відповідає вищезгаданому піджину. Суржикізація мовлення істотної частини населення України на основі змішування української та російської мов тягне за собою розширення функцій суржику і поступове його перетворення на основний засіб усного спілкування» [Чередниченко 2001: 535]. Українським піджином називає суржик і Наталя Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 16].

Існує ще один термін на позначення мов мішаного типу – *лінгва франка*. Первісно цим терміном називали конкретну гібридну

мову, що утворилась у середні віки у східному Середземномор'ї на основі французької, провансальської та італійської мов. Їх використовували для спілкування переважно в торговельних відносинах арабських і турецьких купців з європейцями. В добу хрестових походів роль цієї мови зросла, до неї ввійшли слова й з інших мов (іспанської, грецької, арабської, турецької). Як засіб міжетнічного спілкування вона вживалась до XIX ст. [АЭС 1990: 267].

Термін *лінгва франка* став загальним позначенням усних мов мішаного типу, які є допоміжним засобом міжетнічного спілкування. В одній з праць, присвячених аналізу етнічних процесів у сучасному світі, зазначено: «В минулому в ряді районів Південної Америки існували локальні лінгва франка на змішаній індіансько-романській основі, подібні до бразильської “лінгва жераль”; вони виконували проміжну роль в процесі асиміляції аборигенного населення; в наші дні такі мови відмирають, поступаючись своїми функціями просторічним формам національної (державної) мови» [Этнические процессы 1987: 55].

Питання, чи можемо розглядати суржик як ідіом, аналогічний піджинам або креольським мовам, лишається відкритим. Аргументом, висунутим проти такого ототожнення, може бути та обставина, що відомі з лінгвістичних досліджень піджини з наступним переходом їх у креольські мови формуються на базі генетично віддалених мов, зокрема внаслідок поєднання елементів європейських мов з діалектами місцевих мов Африки, Південної Америки, Океанії, Південно-Східної Азії. Крім того, причиною виникнення піджинів, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, є відсутність національних стандартів місцевих мов, що побутують у формі численних діалектів. За таких умов роль мови міжетнічного спілкування перебирає на себе ідіом, утворений шляхом поєднання однієї з європейських мов з місцевим діалектом. Натомість у суржику поєднуються елементи двох споріднених мов, з яких обидві мають сформований загальнонаціональний стандарт.

Водночас на користь порівняння українсько-російського суржику з піджинами й креолами може бути аргумент подібності соціальних причин і механізмів їх утворення: всі ці ідіоми

формується в соціолінгвістичній ситуації нерівноправних між-етнічних і міжмовних стосунків домінуючих і підлеглих мов шляхом стихійного неповного засвоєння лексики чужої мови панівного етносу із частковим збереженням фонетичних і морфологічних рис первинної рідної мови.

До ключових проблем дослідження мішаного українсько-російського ідіома, від розв'язання якої залежатимуть і перспективи аналізу суржику в зазначеному зіставно-типологічному аспекті креолістики, належить проблема його визначення – яке мовне утворення, який саме ідіолект чи соціолект можемо ідентифікувати як суржик.

Головним завданням тут є розрізнення інтерферованого й мішаного мовлення, встановлення критеріїв такого розрізнення, зокрема визначення інтерференційного порогу, за яким починається процес мовної міксації [Масенко 2007: 29]. Відсутність наукових засад для такого розрізнення пояснюється недостатньою опрацьованістю питань українсько-російського білінгвізму, дослідження якого впродовж усього радянського періоду підмінялись пропагандивними тезами про «гармонійність» національно-російської двомовності і «благотворність» впливу російської мови на національні мови радянських республік. Навіть у період горбачовської перебудови, коли наслідки русифікації в мовному житті союзних республік почали широко обговорюватись і в наукових колах, і в засобах масової інформації, московські лінгвісти, що займались питаннями мовного планування в СРСР, заперечували саму можливість змішування національних мов з російською під тиском останньої. Так, М. І. Ісаєв у науковій дискусії, присвяченій проблемам міжмовних взаємин у національних республіках, що відбулась у Москві в 1989 році, зазначав: «В умовах двомовності тенденції змішування мов не мають великих перспектив» [Національно-языковые 1989: 64].

Соціолінгвістичні дослідження, які провадились в Інституті мовознавства АН УРСР у 1970–1980-х роках, виконувались у відповідь на партійне замовлення, спрямоване на посилення русифікації в УРСР. Показово, що соціолінгвістичне анкетування, здійснене на початку 1980-х років з метою вивчення українсько-

російського білінгвізму, здійснювалось у відділі російської мови Інституту мовознавства АН УРСР у рамках виконання теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування». Слід підкреслити, що в колективній монографії «Украинско-русское двуязычие», опублікованій за підсумками опитування, суржику серед об'єктів дослідження немає. Головною метою праці було вивчення інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають внаслідок впливу первинної української мови. Але і над дослідженням цієї суто лінгвістичної проблеми тяжіли ідеологічні догми, що виявилось у трактуванні зарубіжної теорії про існування національних варіантів російської мови як ненаукової, хоча матеріали анкетування радше підтверджували її правомірність. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української та російської мов, то одна її констатація вкотре трактувалась як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» [Украинско-руское 1988: 11].

Заборона об'єктивних наукових досліджень українсько-російського білінгвізму зумовила майже цілковите ігнорування з боку мовознавчих кіл і таких його проявів, як змішування двох мовних кодів, хоча відповідні зразки мовлення фіксували ще у XVIII столітті в літературних текстах і писемних пам'ятках, а в радянський період їхнє побутування в українському мовному просторі значно інтенсифікувалося.

Очевидно, що невизначеність меж мовного явища, яке називаємо суржиком, залишає відкритим і питання про час його виникнення. «Історії суржика чи суржиків на Україні ще не написано, – зазначав Ю. Шевельов. – Котляревський застосовував суржик не тільки в “Енеїді”, а – іншим способом – і в своїх п'єсах у таких партіях, як Возний або Финтик, ідучи тут за традицією барокової інтермедії. Чи можна застосувати поняття суржика до українсько-польських сумішів XVI–XVII сторіччя, ми ще не знаємо. Ще менше ми знаємо, чи воно могло б стосуватися до церковнослов'янсько-староукраїнських мішанок доби Київської Руси» [Шерех 1998: 13].

2. Історія виникнення й поширення суржику

Якщо обмежити вживання терміна *суржик* українсько-російськими мішаними формами усного мовлення, то історично часом їхньої появи слід вважати, очевидно, кінець XVII – початок XVIII сторіччя, коли імперська асиміляційна політика перервала розвиток староукраїнської писемної традиції на території підросійської України. Впровадження російської мови в адміністративно-управлінську сферу й освіту спричинило формування в середовищі місцевого чиновництва – канцеляристів, писарів, дячків, а також бурсаків і шкільних учителів специфічного макаронічного усного мовлення, в якому елементи старослов'янщини, кліше і штампи російського канцеляриту й літературні звороти химерно сполучались з фонетичною основою й лексичними та морфологічними елементами української мови.

Зразки такої мовної мішанини становили об'єкт пародіювання в українській літературі з появи перших же творів, написаних живою народною мовою. Це, наприклад, часто цитована промова «філозопа» над убитим Паллантом з шостої частини поеми І. Котляревського «Енеїда»:

Тоді якийсь їх філозоп
Хотів сказати надгробне слово,
Та збився і почухав лоб,
Сказав: «*Се мертвий і не дишить,
Не видить, то єсть, і не слишить,
Єй, єй! Уви! Он мертв, амінь!*»

[Котляревський 1968: 242].

Подібні пародійні вставки трапляються і в драматичних творах І. Котляревського, пор., наприклад, пісню Возного «*От юних літ не знав я любові. Не ощущав возження в крові*», що відтворює макаронічну мову, якою у XVIII сторіччі складали пісні та любовні ромansi школярі, писарі, дячки. Такою ж українсько-російською

мішанкою написано пісню «*Тобою восхїщонний*», що її співає Финтик – персонаж з водевілю І. Котляревського «Москаль-чарівник» [Нудьга 1961: 100–101].

Штучне мішане мовлення представників сільського чиновництва, в якому стереотипні формули російської ділової мови вживалися в українській вимові й з українськими морфологічними і окремими лексичними особливостями, відтворено у прозових творах Г. Квітки-Основ'яненка. Несумісність казенної мови «письменних» українців – представників місцевої адміністрації, скаліченої впливом чужого бюрократичного канцеляриту, з живим усним мовленням селян й спричинені цим комунікативні провали відображають діалоги в реалістично зображених сценах з тогочасного сільського життя в оповіданнях і повістях письменника. Для прикладу можна навести фрагмент бесіди селянки з представниками влади в повісті «Сердешна Оксана»:

– Та'дже твій Охрім вже вмер, – казав голова.

– *І состоїт ісключенним із ревизьких сказок і з общественних відомостей*, – підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати.

– Та знаю, що вмер, – казала Векла, – і стоїть *заключенним* у відомості, як пан писар *по-письменному* каже»...

– *Казуснее діло!* – обіззавсь-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. – *Не іміється приміру. Треба-надобно спросити у господина ісправника розрішення.*

– Та нічогісінько сього не треба, – сказала удова. – Ти таки, пане писарю, *і не розрішайся, і не казися*, – а ось що, панове громадо, зробіть... [Квітка-Основ'яненко 1969: 314–315].

Подібні зразки відображеної в літературних творах, хоч і в пародійній формі, мови персонажів, безперечно, можна зарахувати до фіксації фактів реального суржикового мовлення, властивого певному соціальному прошаркові. Між тим, як свідчать ті ж таки літературні твори, функціонування суржику у XVII–XIX століттях було обмежено соціальною групою сільської та містечкової адміністрації, яка в колоніальних умовах суспільного життя набиралась з асимільованої через російськомовну освіту частини місцевої людності. Суржик, яким місцеве начальство користувалося

у спілкуванні з простолюдом, формувався на лексичній основі російського канцеляриту, що поєднувався із частковим збереженням фонетичних та морфологічних рис української мови.

Суржиком «цвенькає» й землячок з циновими гудзиками, якого ліричний герой поеми Тараса Шевченка «Сон» зустрічає в царських палатах Санкт-Петербургу. Лаконічно, кількома рядками, що відтворюють скалічену гібридну мову землячка та його при звичаєність в імперській столиці до хабарництва, малює Т. Шевченко виразний портрет малороса-пристосування:

Экой чудак!
Я всі входи знаю,
Я тут служу, коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаеш,
Мы, брат, просвищенны, –
Не поскупись полтинкою...

[Шевченко 1989: 185–186].

Цікавим зразком літературного, чи точніше, псевдолітературного тексту, написаного українсько-російською мішаниною, є поема анонімного автора «Рассказ казака о былом в Украине», що його Григорій Нудьга подав в антології «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини ХІХ ст.» (К., 1959). Як свідчить зміст поеми, її автор належить до типу «вірнопідданого хохла». У творі йдеться про «зраду» Мазепи – «гетьмана-злодея», як називає його автор. Пролог до поеми, що вводить читача в історичний час оповіді, написано російською літературною мовою. Але далі автор передає слово уявному старому козакові і продовжує оповідь від його імені, намагаючись імітувати українську мову. Проте якість цієї мови можна проілюструвати будь-яким її фрагментом, наприклад такою характеристикою Мазепи:

Гетьманство в руки підбравши,
Ізміну хитро затівав,
Палія в каторгу заславши,
Довіреність царя зрубав...

[Бурлеск і травестія 1959: 467].

Психологічний портрет автора поеми чи не найвиразніше демонструють такі рядки:

Щось здумав цар да тут сказав,
А гетьман з ним, бач, спорить став:
А Петр-то спорить не любив,
За ус Мазепу ухопив.
Оце-то шведу він повідав,
Буцім тим цар його обідив.
Куди ж! Яка велика птиця,
Що й цар не сміє посвариться!
Тут з писарем боїшся спорить,
А він з царем тягаться став,
І гибіль родині готувить,
Святуя вірність поругав...

[там само: 469].

Штучний російсько-український гібрид, яким написано розглядуваний твір, відповідає конформістській психологічній настанові автора, який із захопленням приймає зверхність російського царя і зневажає свого гетьмана за спробу визволити Україну з-під його влади.

Мішаний субкод, що уособлював специфіку спілкування представників влади, дібраних зі свого ж середовища, з місцевими мешканцями, побутував у селах підросійської України впродовж усього XIX ст., до падіння самодержавного режиму на початку XX століття.

Так, в повісті Тодося Осьмачки «Старший боярин», де зображено життя українського села періоду великих соціально-економічних змін початку XX сторіччя, поліцейський Вухань з місцевих селян говорить тим самим суржилом, що й сотники і писарі Г. Квітки-Основ'яненка. «*Ви по какой надобности?*» – звертається поліцейський до відвідувачів або так викладає події, що трапились у селі: «Стару Корецьку повісив її небіж з *целлю грабежа*, через те, що очистив тітку до копійки» [Осьмачка 1998: 80, 85].

Ще одним потужним джерелом зросійщення, а відтак і появи російсько-української мовної мішанки, була солдатчина в царській Росії. За роки військової служби чоловіки забували рідну мову

і переходили на російську. Через мовне відчуження колишніх солдат, які повернулися на батьківщину, в народі називали *москалями*. Можна згадати в цьому зв'язку мовленнєву деталь характеристики героя Шевченкової поеми «Москалева криниця»: *“Треба работати”,* – було скаже по-московськи».

Аналогічне свідчення формування суржикового мовлення в українському селі кінця XIX – початку XX століття навів Анатолій Погрібний з повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі». Один з персонажів повісті, Роман Сиваш, відслуживши в армії, повернувся до рідного села вже з такою мовою: «Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купи *канхветов, пряників, орехов* – для насладженія *девушкам*» [Погрібний 2005: 10].

Отже, суржик, вживаний у XVIII–XIX ст., можна, очевидно, кваліфікувати як соціолект окремих груп українського етносу – прошарку місцевого чиновництва, яке пристосовувало своє мовлення до загальноімперського офіціозу, та ідіолектів селян, зросійщених під час військової служби. Натомість у середовищі селянства, яке становило на той час основну масу соціально неповної української нації, далі побутували територіальні різновиди української мови.

Розширення соціальної бази суржика, початкові процеси витіснення ним питомих, здавна сформованих говірок української мови слід пов'язувати із соціально-економічними й демографічними змінами кінця XIX – початку XX століття, з початком індустріалізації, розвитком промисловості і капіталістичних відносин створенням єдиного товарного ринку. У цей час почалось демографічне зростання міст, виникнення нових міських центрів і активна пролетаризація старих. Станом на 1897 р. міське населення України становило 13 % від його загальної кількості. Тоді ж почались процеси концентрації населення в більших містах. Кількість малих міст (з населенням до 10 тисяч осіб) у цей час скоротилася майже вдвічі, тоді як кількість порівняно великих і середніх міст фактично подвоїлася [Новий довідник 2006: 445].

В умовах імперської Росії урбанізація України означала й розширення сфер впливу російської мови, оскільки в містах на початку XX століття українці становили лише третину населення. Інші

дві більш-менш рівні частини становили росіяни і євреї, останні – переважно русифіковані. Української буржуазії й середнього класу майже не існувало [Грицак 1996: 64]. Така демографічна ситуація перетворювала міста підросійської України на потужні центри русифікації українських селян, які активно поповнювали міське населення.

На основну вугільно-металургійну базу Російської імперії перетворився Донецько-Криворізький басейн. Головними поставальниками робочої сили в Донбасі були Харківська, Курська, Воронезька й Орловська губернії. Відповідно індустріальні міста України заселяли вихідці і з українських, і з російських сіл. На цей час на Півдні та Сході України росіяни становили 20–25 % всього населення, причому 30–50 % їх жило в містах [там само: 64].

У такій демографічній ситуації в шахтарському середовищі Донбасу формувалась специфічна креолізована українсько-російська субкультура, мовним проявом якої був суржик, зображений у тогочасному шахтарському фольклорі, наприклад у такій частушці, записаній у Сталіно (тогочасна назва Донецька) в 1920 році:

В землі гроші *огрібаєт*,
У неділю *водку пйот*,
Он в неділю *водку п'є*,
В понеділок *жінку б'є*.

[цит. за Куромія 2002: 55]

Або в іншому фольклорному тексті, записаному на Донеччині під час непу:

Ми герої *козаки*,
Камуністи дураки,
Ми комуну *розобйом* –
На *Вкраїну* *жить пойдьом*

[цит. за Куромія 2002: 215].

На зміну мовного коду з українського на мішаний українсько-російський суттєво впливала й та обставина, що більшість українських селян того часу були неписьменними. Тільки 18,9 % українців віком більше 10 років вміли читати [Каппелер 2005: 309].

«Високий рівень неписьменності українських селян, – пише історик Ярослав Грицак, – цілком новий феномен, що виник після ліквідації залишків українського самоврядування та впровадження особливих імперських порядків. За часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу... Погіршення стану освіти пояснювалося декількома причинами. Передовсім, російська влада традиційно побоювалася поширення освіти серед селянства, остерігаючись його перетворення на неспокійний соціальний елемент... З часу освітньої реформи 1804 р. аж до революції 1917 р. українську мову було заборонено і як мову викладання, і як окремий навчальний предмет» [Грицак 1996: 61].

Поширення мішаних форм українсько-російського мовлення внаслідок демографічного зростання міського населення й інтенсифікації контактів між українським селом і зросійщеним містом знайшло відображення в художніх творах, наприклад у неодноразово згадуваній у дослідженнях суржику п'єсі М. Старицького «За двома зайцями» та у творах В. Винниченка.

Відоме й документальне свідчення єврейського діяча Володимира Жаботинського з приводу «недоладної суміші двох мов», яку він почув від українського простолюду, подорожуючи Центральною Україною. У статті, надрукованій у 1904 році, В. Жаботинський писав:

«Був я нещодавно на Дніпрі і в дорозі, подорожуючи у вагоні третьої класи, прислухався до розмов тамтешнього простолюду. Мене вразила їхня говірка – явне зіпсуття, явна хвороба української мови. Хохли просто сипали великоруськими словами, великоруськими зворотами, а основна мова та її склад були українські; виходило дещо досить потворне, ні Богові свічка, ні чортові шпичка. Слухаючи цю недоладну суміш двох мов, я замислився про вмирання малоросійської мови. Адже це, безперечно, що вона вмирає. Чи зникне остаточно, чи ще прокинеться й буйно розквітне – інше питання: адже не можна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії, – а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії перехреститься на Євстафієва. Але це – справа майбутнього, а тепер наявний такий факт:

занепадає малоросійський говір. Занепадає говір, що ним розмовляли впродовж сторіч мільйони живих людей, і розмовляли не з примусу, а тому, що з ними цей говір народився і з ними зріс, тобто віддзеркалив у собі всі звиви й ухили психіки цього народу... Коли у вагоні третьої класи вслуховувався в цей сором української мови, мені – хоч я сам не малорос і не слов'янин – кортіло гукнути на цілий слов'янський світ: “Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима стається збиток і згуба слов'янського добра!”» [цит. за Феллер 1994 : 105–106].

Таким чином, перед Жовтневим переворотом, коли характер стосунків між носіями російської й української мов визначала соціальна нерівноправність, перехідні мішані українсько-російські форми усного мовлення набули значного поширення. На соціальній вертикалі, де вищі щаблі посідали російськомовні верстви поміщицтва й буржуазії, а нижчі – україномовне селянство, носії суржику як соціальні групи були представлені в селах прошарком місцевої адміністрації, а в містах – спролетаризованим селянством і верствою найманих працівників у сфері обслуги, які також здебільшого були вихідцями з прилеглих сільських місцевостей.

Більшовицький переворот 1917 року зруйнував соціальну ієрархію Російської імперії. Наступний період боротьби українського народу за державну незалежність сприяв піднесенню престижу української мови, але був занадто короткотривалим, щоб суттєво змінити мовну ситуацію країни на її користь.

Вагомішим за наслідками був вплив доби більшовицької українізації 1920-х років. Характерно, що в цей період активного впровадження української мови в усі сфери суспільного життя головний ідеолог і виконавець партійної політики українізації народний комісар освіти Микола Скрипник значну увагу приділяв і проблемам, пов'язаним з поширенням на території республіки мішаних форм мовлення – «мішаної і ламаної мови», згідно з його термінологією. Так, у доповіді «Перебудовними шляхами», виглошеній на Першій всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 року, він говорив:

«Я маю на увазі окремі випадки мішаної й ламаної мови... За переписом 1930 року, на Україні 1,300,000 громадян, що визнали

свою національну приналежність до українців, а своєю рідною мовою визнали російську, а не українську... Мова, що нею в дійсності говорить цей мільйон населення міст і містечок України, вельми неоднорідна. Іноді, — зокрема по більших містах — і здебільшого у середньої і міської буржуазії, чиновництва, кваліфікованої інтелігенції в старому сенсі цього слова і т. ін. — це російська мова з певною домішкою українських слів, що додають мові так званий кольор-локаль. Такою мовою пишуть деякі й російські письменники походженням з України. Здебільшого в них синтаксис і вся побудова мови українська, а вимова і певний запас слів російський. Значна частина таких громадян говорить по-українському лише з певною домішкою російських слів і виразів. Врешті, переважна частина таких громадян говорить мовою ламаною, мішаною, де здебільшого на основі української мови переплітаються слова українські із словами російськими, що мають українську вимову, з словами українськими, що мають вимову російську, в найрізноманітніших пропорціях, залежно від місцевості, ступеня начитаності, перебування в старій армії чи служби в чиновному апараті, від кількості пришого російського населення в даній місцевості, наприклад у Донбасі, і від багатьох інших причин» [цит. за Українська мова у ХХ сторіччі 2005: 82–83].

Наявність серед українців численної групи носіїв мішаної говірки давала підстави М. Скрипникові розрізняти в процесах впровадження української мови два завдання — українізації й дерусифікації. Про це він говорив у промові в Харківському машинобудівельному інституті восени 1932 р.:

«Нам треба цілковито відділяти ці два шляхи: шлях українізації і шлях дерусифікації, — ми стаємо на шлях дерусифікації робітників, техніків, інженерів тощо, що є українцями з походження, але говорять ламаною мовою, на три чверті російською і на одну чверть українською...» [цит. за Шліхтер 1933: 62].

Оскільки М. Скрипник дотримувався принципу рідномовної початкової освіти для дітей, перед ним постала проблема чіткої ідентифікації мішаних різновидів дитячого усного мовлення. Потребувала розв'язання відповідь на питання, якою мовою мають здобувати початкову освіту ті діти, які говорять мішаним українсько-

російським субкодом, – українською чи російською. М. Скрипник вирішував це питання на користь української мови. У цитованій вище доповіді «Перебудованими шляхами», він зазначав:

«...Треба констатувати, що такою мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова українська. Тому здебільшого у випадках мішаної мови дітей навчання з ними треба починати з мови української. За це говорить і той факт, що мішана мова найпоширеніша саме серед тої української людности, що її було русифіковано за попередню добу царату й національного пригнічення українського народу. Так би мовити, мішана й ламана мова русифікованої української людности є показник безґрунтовности, нежиттєвості і тому невпевненості, навіть часткової успішности тої русифікаційної політики царату» [цит. за Українська мова у ХХ сторіччі 2005: 84].

У розгорнутій на початку 30-х років кампанії дискредитації політики українізації цитовані вище міркування М. Скрипника щодо змішаного мовлення і освітніх завдань, спрямованих на дерусифікацію мови, стали приводом для обвинувачень його в *насильницькій і механічній* українізації. Уже після самогубства М. Скрипника автор однієї з погромницьких статей, покликаючись на слова Сталіна про те, що «не можна українізувати пролетаріат зверху, не можна примусити російські робітничі маси зректися мови й російської культури і визнати за свою культуру і свою мову українську», бо це «суперечить принципові вільного розвитку національностей», писав: «Ці слова нашого вождя т. Сталіна забув т. Скрипник, коли він висував вимогу дерусифікації пролетаріату, коли за його проводом, не без його “теоретичних” настанов НКО провадив *механічну українізацію шкіл*» (курсив мій. – А. М.) [Шліхтер 1933: 62].

Українізація в 1920-х роках адміністративно-управлінської сфери, освіти, в тім числі вищих навчальних закладів, засобів масової інформації підняло престиж української мови і загальмувало процеси етнічної й соціальної маргіналізації провінціалів, які перед тим становили основну соціальну базу поширення мішаного мовлення. В містах з’являються носії української мови, комунікативну поведінку яких визначає мовна стійкість, – вони твердо

дотримуються своєї мови, не пристосовуючись до російськомовного оточення.

Початок формування в комунікативному просторі русифікованих міст україномовних середовищ відображено в літературі 1920-х років, зокрема в романах Валер'яна Підмогильного «Місто» і «Невеличка драма», де реалістично відтворено суспільну атмосферу доби українізації. Центральними постатями обох романів є новий соціальний тип вихідця з провінції, позбавленого комплексу меншовартості рідної мови. В українському місті він почувається господарем ситуації, здатним змінити деформовану асиміляцією міську мовну атмосферу на користь своєї мови.

У романі «Невеличка драма» у стосунках двох головних персонажів – Марти Висоцької й Ірен Маркевич – відтворено тогочасний конфлікт, що виник між українцями, які не бажали пристосовувати своє мовлення до російської, та носіями імперського світогляду, які почувалися загроженими у своїх претензіях на домінування. Показовим тут є роздратування, яке викликає в Ірен, що походить з російськомовної родини київського професора, мовна поведінка Марти, яка переїхала до Києва з Канева:

«Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх. Їм хочеться більшого, – знаєш, апетит з їжею приходить... Їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли... Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенський український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто поганий приклад» [Підмогильний 1991: 662–663].

Між тим, як показано в «Невеличкій драмі», і в цю добу не всі провінціали, що вливаються в київське середовище, протистоять мовній атмосфері міста. Є й такі, що пристосовуються до іншої мови оточення, переходячи на суржик. Вживання мішаного українсько-російського субкоду характеризує образ кооператора Давида Семеновича, який переїхав до Києва з Тульчина. Мовлення кооператора відтворюють такі репліки: «Дуже дякую. *То есть* велике *спасибі*» [там само: 614] або «А тим часом ви будете *воспитувати*

Адку на все добре і, головне, вивчите її *німецького язика*» [там само: 700].

Збереглися, проте, й документальні свідчення про значну активізацію вживання української мови в тогочасній столиці УРСР Харкові. Так, львів'янин академік Кирило Студинський у спогадах про свої відвідини в 1927 році Харкова, тогочасної столиці УРСР, розповідає про зміни в мовній ситуації міста. Якщо під час свого першого приїзду до Харкова в 1903 році він «чув українське слово... тільки в домі Христі Алчевської і в професора Сумцова», то в 1927 році «почуєш всюди українську мову в Харкові... Часи змінюються» [цит. за Погрібний 2003: 24].

Можна припускати, що політика українізації в разі її продовження досягла б мети дерусифікації українських міст, яку ставив перед собою М. Скрипник: «З українського села прийде новий робітник пролетар, принесе свою мову, зукраїнізує завод, зукраїнізує місто» [цит. за Українська мова у ХХ сторіччі 2005: 68].

Але радянське керівництво швидко усвідомило, що мовно-культурний ренесанс, який переживала Україна в другій половині 1920-х років, може призвести до відродження національного руху за державну незалежність. Тому невдовзі українізацію було припинено, а до національної інтелігенції і до селянства, яке чинило опір колективізації, було застосовано нелюдський терор, що значно підірвало соціальну базу української мови і знову послабило її позиції в містах.

Починаючи з 1930-х років поступово скорочується викладання українською мовою в середніх і вищих школах, припиняється вивчення української мови у всіх вищих навчальних закладах, крім українського відділення філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів, згортається україномовне діловодство, українська мова витісняється з наукової сфери [Жовтобрюх 2007: 725].

Слід зазначити, що радянське керівництво не обмежилось зовнішньою русифікацією, а значно посилило її додатковими заходами, а саме адміністративним втручанням у внутрішню структуру української мови. Під новими гаслами єдності зі «старшим братом» – російським народом і «благотворності» впливів російської

мови на українську поширилась впроваджувана згори практика зближення української мови з російською.

Більшовицька мовна політика дістала ґрунтовний аналіз у низці праць Юрія Шевельова. Як показав учений, починаючи з 30-х років, радянський уряд застосовував поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови практику так званої внутрішньої русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусове спрямування їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською. Характеризуючи «Російсько-український словник» С. Василевського та Є. Рудницького, що вийшов у 1937 році і мав замінити репресований владою академічний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова, укладений у 20-х роках, Ю. Шевельов зазначав: «Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі “класово ворожі” слова, а включити всі слова “революційні” і так оминати можливість закиду в “українському буржуазному націоналізмі”: де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому вибору перешкоджати» [Шевельов 1998: 130].

Сучасні мовознавчі праці, зокрема порівняльні дослідження словників і перекладів, виданих у 1920-х – на початку 1930-х років, з опублікованими пізніше, підтверджують висновки Ю. Шевельова. Так, авторка монографії «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.» Людмила Ткач на підставі аналізу тлумачного одинадцятитомного «Словника української мови» (К., 1970–1980) виявила загальну тенденцію зниження комунікативного статусу слів західноукраїнського походження. Значна частина цих слів опинилася поза реєстром словника. Авторка наводить такі статистичні дані: на понад 130-тисячний реєстр припадає лише 101 одиниця з позначкою «західне», а позначка «галицьке» в маркуванні слів взагалі не використовується [Ткач 2007: 503].

«...Втрати української мови, спричинені негативною оцінкою західного варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., – пише А. Ткач, – призвели не просто до кількісної втрати мовних

одиниць, до занедбання мовної спадщини і традиції літературної мови як територіально-соціальної цілості. На жаль, без перебільшення можна стверджувати, що упродовж останнього століття українці й українська мова (наша мова!) зазнали втрати мовної вартості, ушкодження свого віртуального світу саме через втрату усталених зв'язків і відношень між словами і значеннями, через втрату традиційно закріплених синтагматичних єдностей і фразеологічних зворотів та їх асоціативних гнізд у свідомості мовців» [там само: 89–90].

Австрійський славіст Філіп Гофенедер показав радянську практику звуження лексичного складу української мови коштом вилучення питомої лексики і заміни її на спільну з російською, порівнюючи видання українського перекладу філософського твору Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» 1932 р. та 1952 р. Порівняльні таблиці перекладу російських слів у зазначених виданнях, які уклав Ф. Гофенедер, унаочнюють практику штучного зближення двох мов. Наведемо лише деякі приклади: рос. *беседа* у виданні 1932 р. перекладено українською як *розмова*, а у виданні 1952 р. – як *бесіда*; відповідно рос. *буква* – укр. *літера* (1932), *буква* (1952); рос. *век* – укр. *століття* (1932), *вік* (1952); рос. *держится* – укр. *тримається* (1952), *держиться* (1952); рос. *допущение* – укр. *припущення* (1932), *допущення* (1952); рос. *пустые слова* – укр. *зайві слова* (1932), *пусті слова* (1952); рос. *защита* – укр. *оборона* (1932), *захист* (1952); рос. *игнорировать* – укр. *нехтувати* (1932), *ігнорувати* (1952); рос. *к вашим замечкам* – укр. *до ваших нотаток* (1932), *до ваших заміток* (1952); рос. *количество* – укр. *число* (1932), *кількість* (1952); рос. *нагота* – укр. *голизна* (1932), *нагота* (1952); рос. *намечены* – укр. *накреслено* (1932), *намічено* (1952); рос. *необходимо* – укр. *неминуче* (1932), *необхідно* (1952); рос. *несколько* – укр. *анітрохи* (1932), *ніскільки* (1952); рос. *однако* – укр. *проте* (1932), *однак* (1952); рос. *постарался* – укр. *подбав* (1932), *постарався* (1952); рос. *принципы верны* – укр. *принципи правильні* (1932), *принципи вірні* (1952); рос. *результат* – укр. *наслідок* (1932), *результат* (1952); рос. *сводятся* – укр. *сходять до* (1932), *зводяться* (1952); рос. *споров* – укр. *суперечок* (1932), *спорів* (1952); рос. *яснее* – укр. *виразніше* (1932), *ясніше* (1952) тощо [Гофенедер 2010: 42].

У підсумку свого дослідження Ф. Гофенедер робить цікаве припущення щодо можливості впливу таких українських перекладів творів Леніна (а це були тексти, обов'язкові для вивчення у всіх вищих навчальних закладах) на поширення суржику. «Як показав аналіз, – зазначає Ф. Гофенедер, – у виданні 1952 року є чимало форм, що невдовзі склали основу суржику. Хоча ця гіпотеза й потребує додаткових доказів, та припускаємо, що масове поширення суржику відбувалося саме через книжки (в тому числі твори Леніна) та всі інші видання, які з'явилися в проміжку між 1932-м – роком завершення політики українізації – і відлигою кінця 1950-х. Як наслідок, суржик, сферу існування якого переважно зводять до усної розмовної мови, дістав і текстуальне потвердження. Його використання в цих текстах, поза сумнівом, було засобом для пропагування й утвердження цього варіанта мови» [там само: 46].

Таким чином, явище суржикізації як стихійного пристосування носіїв підлеглої мови до мови панівної було підсилено правописною, термінологічною і лексикографічною практиками, метою яких було штучне зближення української мови з російською, обмеження українського словника лексикою і фразеологією, спільною з російською, і вилучення з активного вжитку українських слів, відмінних від російських.

Такий українській мові, максимально наближений до російської, московське керівництво відводило суто декоративну роль демонстрації «невиданого розквіту національних мов». Подібну ритуальну функцію виконували й елементи української мови, якими «орнаментували» російськомовні тексти з України, адресовані центральному партійному керівництву. Виразною ілюстрацією зазначеного може бути текст присяги «На смерть Сталіна», яку написав драматург Олександр Корнійчук у березні 1953 року. Наводимо два фрагменти з нього:

«Великий вождь, родной отец, дорогой, любимый Иосиф Виссарионович Сталин!

У Вашего гроба, в глубокой скорби стоят народы-братья и среди них украинский народ, которому Вы дали за свою жизнь неизмеримо больше, чем все то, о чём он мечтал, за что боролся на протяжении многих веков своей жизни. Нас веками жестоко

порабощали свої і иноземные угнетатели, Вы учили нас различать врагов народа и побеждать их в классовой борьбе.

Земной низкий поклон Вам от всего народа. Спасибо, *любимый батько Сталін!*...

Наша культура была растоптана и слово родное изгнано.

Вы возродили нашу национальную науку, литературу, искусство, оплодотворили её своими бессмертными идеями.

Земной, низкий поклон Вам от всего народа.

Спасибі, мудрий батько Сталін!» [Корогодський 2000: 237].

Повернення до практики русифікації означало й продовження колишньої імперської традиції добору адміністративно-управлінських кадрів у національних республіках з-поміж пристосованої до колоніальної залежності, далеко не кращої за моральними якостями частини місцевої людності. У зв'язку з цим варто навести характеристику советської «еліти», яку дав їй Олександр Довженко у щоденниковому записі від 5 квітня 1942 р.: «Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошії, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люди. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржи́ком» [Довженко 1994: 84].

Як зазначає Я. Радевич-Винницький, «політика “найдемократичнішої у світі держави ленінської дружби народів” вимагала (з пропагандивною метою) вряди-годи кинути “крихту щенят” з мовного стола господарів: сказати декілька слів чи навіть виголосити цілу промову по-аборигенськи – мовою союзної республіки. Робили це, природно, вихідці з цієї ж республіки, що займали високі щаблі на драбині колоніальної адміністрації... Номенклатурники свідомо надавали українському мовленню російського акценту. Сформувався навіть специфічний, а точніше, спеціальний “номенклатурний жаргон” суржикового характеру, який і посьогодні можна почути з високих трибун, з радіо і телеприймачів» [Радевич-Винницький 1997: 215]. Перераховуючи низку поширених у ньому фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис українського усного мовлення, позначеного сильним інтерференційним

впливом російської, мовознавець відрізняє цей «суржиковий жаргон» партійних номенклатурників, на який вони переходили, коли доводилось виступати «перед народом» у сільській місцевості, від звичайного суржикового мовлення «нааявністю доволі виразного узусу, який дає можливість майже вичерпно встановити перелік прикмет цієї лінгвемі і моделювати мовленнєву поведінку її носіїв» [Радевич-Винницький 2010: 330–331].

Зазначена специфіка радянської мовної політики, інтенсифікувавши русифікацію, створила сприятливий ґрунт для поширення мішаних форм мовлення як перехідних від україномовного до російськомовного спілкування. Оскільки російська мова лишилась основним засобом міської комунікації, процеси маргіналізації носіїв української мови у великих містах продовжились і в повоєнний період.

Водночас у селах і невеликих містах, значну частину дорослої людності яких становило покоління, народжене до 1930-х років, територіальні говірки української мови та українська літературна мова (остання – завдяки україномовній освіті в сільських місцевостях), побутували достатньо повноцінно. Ось як описує мовну ситуацію своєї «малої батьківщини» – робітничого селища Миколаївка на Донеччині Іван Дзюба (1931 року народження) у тексті, призначеному для виступу на імпровізованому «суді над суржи́ком»:

«Вперше я познайомився з підсудним (йдеться про суржик. – Л. М.) ще в дитинстві, на своїй Донеччині. В багатій, виразній і дуже образній мові моєї мами, моєї бабусі, родичів і сусідів раз у раз траплялися чудернацькі слова – як я пізніше зрозумів, перетінені з російської мови: “самошетчий” (від “сумасшедший”), “малахольний” (від “меланхолика”), “парцменки” (від “спортсменки” – тодішнє літнє парусинове взуття) та ін. В побуті робітничого селища вони звучали природно і часом надавали мовленню “неолітературненого” люду особливості індивідуальної виразності. На дозвіллі мої земляки любили поговорити “про життя” (були серед них і охочі “пофілософствувати”), – і коли їм бракувало слів, вони творили свої, найнесподіванішим чином вивертаючи десь чуті “вчені” російські (яких у навколишньому повітрі носилося більше,

ніж українських) або контамінуючи їх з українськими і міцно впечатуючи їх в українську синтаксичну структуру, що й забезпечувало загалом український характер мовлення» [Дзюба 2005: 14].

Спостереження Івана Дзюби підтверджують матеріали польових досліджень, зібрані в праці Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920–30 років)», видана в Києві в 1999 році. Метою праці було представити погляди селян на той злам, якого зазнали соціальна структура і традиційний побут та звичаї українського села в період колективізації 1920–30 років, супроводжуваної голодомором. Монографія В. Нолла базується на польових дослідженнях, проведених у 1993–1995 роках з додатком кількох інтерв'ю, які автор провів у 1989–1993 роках.

Дослідження містить усні розповіді понад 400 селян з Центральної (Черкащина, Вінниччина) і Східної (Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина) України. Усі вони записані на касетах, які нині зберігаються в Києві у Центрі досліджень усної історії та культури [Нолл 1999].

Як збірка записів усного мовлення праця В. Нолла становить важливе джерело не лише для історичних й соціокультурних студій, а й для лінгвістичного аналізу особливостей мовлення селян, які належать у переважній більшості до покоління, народженого в перші два десятиліття минулого сторіччя.

Численні зразки зібраних у книзі записів усних оповідей свідчать, що вживання мішаних українсько-російських форм не належить до поширених явищ у мовленні цього покоління селян. Певні специфічні риси, але переважно перехідного говіркового характеру, містить мова інформантів з Чернігівщини, тоді як мовлення більшості жителів Черкащини, Вінниччини, Полтавщини і навіть Сумщини та Харківщини близьке до мовного стандарту.

Лексичні русизми або слова спільного фонду, вимовлені в російській фонетичній формі, зазвичай становлять в усних оповідах селян окремі вкраплення, які не руйнують їхньої україномовної основи. Їхня кількість, однак, різко зростає у тих фрагментах розповідей, які пов'язані з діяльністю провідників радянської влади, спогадами про колективізацію, в описах методів її впровадження,

характеристиках її виконавців. На підтвердження можна навести кілька відповідних уривків з селянських усних історій:

Колективізацію проводили – приїжджали, строїли колективізацію – це були двадцятип'ятитисячники. «Тихий Дон» Шолохова читали, там Нагульнов, Давидов були. А оце у нас теж був приїжджий Рябов по проведенні колективізації. Це той чоловік, який зроду не бачив... Даже коли стали сіять, дак плани були, скільки посіять овса, проса. А він каже: «Нікакого проса. Нам *только* пшоно *надо* сіять, щоб у нас каша була». А він, цей чоловік, він зроду не бачив землі, це од робочого класу *видвіженець*. Но він був, може, член партії, ще щось і такий *активіст*. От давай його, і *видвінувся* в село, послали його двадцятип'ятитисячником для *проведенія* колективізації (З розповіді Андрія Доценка, 1910 року народження, жителя с. Хотінь, Сумського району) [Нолл 1999: 175].

А потом комсомольці *на* *своём* комсомольськiм *собраніі* рішили, значить, тоді в тридцять третьому, шось на худобу було плохо тоді, дохнуть коні з голоду, слабi, а сіять треба. І я прийшов ото ж у колхоз, мені дали коні, а у них плечі побиті, прямо такі рани на плечах тут (З розповіді Федора Кравченка, 1915 року народження, жителя с. Зрубанка, Золочівського району, Харківської області) [там само: 177].

Тоді було таке. Як *Лєнін* ото робив революцію, так часть за німців воювали, а часть – за *советську* *власть*. Ну мій брат за *советську* *власть* воював, а часть воювало багато за німецьку (З інтерв'ю з Андрієм Оклеєм, 1911 року народження, жителем с. Черкаський Бішкінь, Зміївського району, Харківської області) [там само: 544].

Тоді була *колектівізація*, *гонєнія* були за те, шо не давали, щоб вечорниці були, щоб ніякої банди не заводилось [там само: 546].

Показово, що з п'ятьох інтерв'ю, тексти яких наведено повністю у додатках до книги В. Нолла, найбільшу кількість русизмів містять відповіді колишнього сільського активіста, чий погляд на колгоспне минуле відрізняються від думок більшості селян. Мовлення колишнього активіста, особливо в тих фрагментах, де він

розповідає про заходи й інституції радянської влади, так насичене лексичними, морфологічними й фонетичними елементами російської мови, що його, на відміну від мовлення респондентів інших чотирьох інтерв'ю, опублікованих повністю, слід кваліфікувати як суржикове:

Із СОЗа перейшли на колхози, бо взнали, шо СОЗ – це мелкобуржуазне хазяйство, а колхоз – ето уже більше поддержує і старичків. Вже стали *делать* ми *обще* пітаніє, стали помагати старим людям. Артіль – совсім друга була стадія. СОЗ, це шо ми, дожили до нового года, шо заробили, розділили все. А *артель*, це вже не то, це вже *другое*. Тут хазяйство вже держали, і які там незаможні, старики, то їм помагала артіль. Це вже *совсем* друга стадія... В Сталіна ж *головокруженіє* стало в тридцять третьом году, он же *всеобщу* колективізацію сказав. Це йому подклали пляму, і він, якій *сильний* був, не побоявся, взяв на себе яку кляузу. В Сталіна *получилось* *головокруженіє* – *обща* колективізація. А вона нічо не дала, зігнали. Так, як оце перестройку зробив Горбачов, так і то. І Сталін сказав: «Розпустить колхозы» (З інтерв'ю з Микитою Надежею, 1907 року народження, жителем с. Стара Гнилиця, Чугувського району, Харківської області) [Нолл 1999: 554].

Останній текст дає також підстави розглядати суржик як безсистемне, хаотичне поєднання елементів двох мов, як субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу. Лексиці, яку вживає інформатор, властивий високий рівень фонетичної й морфологічної варіативності. Так, у тексті інтерв'ю натрапляємо на паралельні форми слів спільного лексичного фонду як в українській, так і в російській вимові – *артіль* і *артель*, *совсім* і *совсем*, *діло* і *дело*, *хліб* і *хлеб*, *рідко* і *редко*, *після* і *после*, *тіки* (укр. розм.) і *только*; російські слова у неадаптованій і адаптованій вимові: *большинство* і *більшинство*, *пятнадцать* і *піннадцять*; паралельні російські літературні і розмовні лексеми: *жизнь* і *жисть*; паралельні прикметникові і дієслівні словоформи з українськими і російськими флексіями: *друге* і *другое*, *політическое* і *політическое*, *сделав* і *сделал*, *проп'ємо* і *прогуляем* тощо. При цьому варіантні форми нерідко вживаються поряд – в одному реченні або в сусідніх

реченнях: «Он любив тіки мушин, доїли только мушини» [Нола 1999: 550]; «Могли піти, але це рідко. Могли, розрішалося, і ходили, ну рідко, може це несподручно чи невдобно» [там само: 553]; «хліба не здавали, хліб прятали. Государство должно било жить. В їх, в етих людей забирали хлеб» [там само: 555]; «Ето дело політическое, ето діло очень трудно розкусить» [там само: 556]; «Шо заробив – проп'ємо, прогуляєм» [там само: 557].

Особливості практики змішування мов, зафіксовані в аналізованому тексті, підтверджують позицію тих дослідників трасянки й суржику, що розглядають їх як суму ідіолектів, пор. визначення трасянки в статті Ніни Мечковської: «Це множинність субстандартних ідіолектів, що мають у різних пропорціях риси білоруської і російської мов» [Мячкоўская 2007: 91], – і характеристику суржику в розвідці Артура Брацького: «...кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» [Брацкі 2007: 138].

Водночас, як свідчить абсолютна більшість записів усних історій, зібраних у дослідженні В. Нола, комунікативна потужність української мови в сільських середовищах забезпечувала адаптацію російськомовних запозичень. Вони входили до неї окремими вкрапленнями, не руйнуючи її базових структур і водночас надаючи їй живомовного колориту, зв'язку з реальною дійсністю. У цитованій вище статті І. Дзюби наведено цікаві міркування О. Довженка з приводу поодиноких русизмів в українському тексті, який відтворює живомовну стихію українського села. Не погоджуючись з пуризмом редактора, що правив його «Поему про море», О. Довженко в листі до директора видавництва «Радянський письменник» зазначав: «В деяких місцях я навмисне залишав русизми. Вони потрібні мені як знаки живої мови. Тільки чистоплюям і естетам здається, що вони засмічують мову. Ні, в невеликій кількості вони надають їй життя, як вкраплення хімічних елементів у воду, від чого вона, вода, стає хоч і неправильною, не дистильованою,... але животворящою, живою» [Дзюба 2005: 15].

Подібну властивість селянського середовища легко «перетравлювати» запозичення з російської мови, адаптувати їх до своїх вимовних норм, відображає мовлення персонажів новел Григора Тютюнника, що дають виразні замальовки звичаїв і побуту полтавських сіл у 50–60-х роках минулого століття. Для прикладу можна навести русизм *привнила* (рос. *приуныла*) у мові діда Помазана з новели «Тайна вечеря»: «Пий та звиняй, що до столу не саджаємо, позаяк у нас сьогодні з Христею – тайна вечеря! Чув, що це таке? Тайна вечеря! Адже ж так я кажу, Христіно? Чи чого ти шулишся – ге? Чого *привнила* – ге?» [Тютюнник 1984: 79].

Повсякденне мовлення з багатою лексикою і фразеологією, яку не руйнує присутність поодиноких русизмів, досьгодні побутує в селах не лише Центральної, а й Східної та Південної України, проте переважно в мові людей старшого покоління.

Посилення русифікації в 1970-х роках, поєднане з демографічним зростанням міст за рахунок міграції сільського населення, знищення релігійних традицій, звичаїв, культури українських сіл, а подекуди й повний їх занепад призвели до деградації сільських мовних середовищ.

У новелі Григора Тютюнника «Син приїхав», яку цензура не дозволила опублікувати за життя автора, художньо зафіксовано розрив спадкоємного міжпоколінневого мовного зв'язку, поступову зміну довілля з україномовного на суржикомовне внаслідок зросійщення молодшого покоління урбанізованих селян:

«На початку серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузької річки в очереті та верболозах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що отам по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: *“Папа а как* зараз навпростець дійти до лавки?” а батько, намагаючись в усьому догодити дітям, одказує: *“Та как?* Отако грядками і йди. А там – низом. Хіба ти забув?”; або: *“Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нет?* Дак я пришло по приїзду” і т. п. – на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки...» [Тютюнник 1984: 175].

Отже, перед здобуттям незалежності скорочення вжитку української мови у найголовнішій функції живої мови – функції спілкування набуло характеру, загрозливого для її майбутнього. На цей час міське населення України вже становило більшість, а сфери комунікації у великих містах на більшій частині території України сформувались як російськомовні.

Більша комунікативна потужність російської мови у престижніших урбанізованих середовищах сприяла зростанню її демографічної потужності. Це зростання відбувалось шляхом переходу на російську мову молодшого покоління українців, які переїздили до міст з сіл і невеликих містечок. Відповідно українська мова стала мовою обмеженого вікового поширення, властивою старшій генерації мешканців провінції.

Процеси урбанізації вчорашніх селян супроводжувались розширенням функціонування мішаних українсько-російських різновидів усного мовлення. Саме тому Ю. Шевельов, аналізуючи ситуацію України 1970-х років, зараховував суржик і суржикізацію до тих явищ, які розмивають норми української мови, позбавляючи її рис самостійності. При цьому суржик закономірно завершував наведений Шевельовим перелік змін, яких зазнала українська мова внаслідок потужного одностороннього впливу російської мови впродовж періоду радянської лінгво-етнічної міксації: «...широка відкритість для російських вкраплень і структур; поширення російської шкали соціальних вартостей у мові; закритість для позик поза тими, що йдуть з або через російську мову; недорозвиненість технічної і наукової термінології; відсутність міського сленгу; явище суржика й суржикізації» [Шерех 1998: 246–247].

Очевидно, з періодом 1970–1980-х років слід пов'язувати початок формування і швидкого розростання суржикомовних середовищ, коли функціонування мішаних ідіомів виходить за межі окремих ідіолектів, хоча й численних, або ж соціолекту певної групи. Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної та Південної України.

Політичні зміни, що відбулись в кінці 1980-х – на початку 1990-х років минулого століття, надання українській мові статусу державної створили сприятливі умови для розширення її функцій. Це давало змогу заблокувати розкладові процеси мовно-культурної фіксації з поступовим витісненням суржику українською літературною мовою і близькими до неї формами розмовного мовлення.

Проте через брак волі з боку нової влади до реформування країни, до рішучого й послідовного проведення взаємопов'язаних процесів дерусифікації, деколонізації й декомунізації гуманітарної сфери, мовно-культурну асиміляцію українського населення не було зупинено. Відсутність державної мовної політики, нездатність влади захистити свій інформаційно-культурний простір мали наслідком не тільки збереження домінування російської мови майже в усіх сферах суспільного життя, а й зміцнення її позицій на Сході й Півдні країни, де мовно-культурна ситуація опинилась під повним контролем Кремля.

3. Суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі

Переважна більшість українських інтелектуалів трактує суржик як спрощений, ущербний різновид мовлення. Мовознавець Олександра Сербенська у посібнику з культури українського мовлення під промовистою назвою «Антисуржик» пише: «Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася упродовж віків...» [Сербенська 1994: 7].

Академік І. Дзюба у цитованій вище статті дає таке його визначення: «Суржик – це калічення мови, мовна безпорадність, брак чуття слова, хапання за перший-ліпший сурогат з чужої мови, пасивний перехід на вторинний ширвжиток» [Дзюба 2005: 14].

Оксана Пахльовська вбачає в мовленнєвій гібридизації обмеження культурного рівня й менталітету, «невігластво суто радянського зразка». «Зрозуміло, що донецький, запорізький, полтавський чи інший суржик, – пише О. Пахльовська, – не може бути носієм жодних культурних контекстів, оскільки “культурним” його еквівалентом є, власне, невігластво суто радянського зразка... Оперуючи нерухомими категоріями, утопічними штампами та міфологемами, ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб дешевих ідеологічних спекуляцій у затхлому замкненому просторі, де не відбувається циркуляції ідей» [Пахльовська 2007: 323–324].

Літературознавець Анатолій Погрібний визначає суржик як «прибране у мовну форму суспільно-історичне явище, яке характеризує колоніальне, а в наших умовах – постколоніальне суспільство, свого роду імперський спадок, який, як усі ми переконуємося, сам по собі не тільки не зникає, а й ... посилює свої позиції». Як зазначає А. Погрібний, явище суржику й суржикізації в незалежній Україні не лише не втрачає на силі, а навіть розширює свій

ареал, проникаючи вже навіть в україномовні середовища західних областей [Погрібний 2005: 9].

На загрозах, які постають перед українською мовою у зв'язку з проникненням суржику на територію Західної України, населення якої в радянський період виступало стійким опір русифікації, що блокувало тут утворення гібридних форм мовлення, наголошує й письменник Юрій Андрухович в есеї «Орім свій переліг... і сіймо слово»: «Схід України вже не білінгвістичний, він російськомовний, причому фонетично ця російська мова втрачає дедалі більше територіально-українських ознак... Нині київська, дніпропетровська, полтавська і черкаська молодь говорить уже цілком уніфікованою російською, з усіма характерними лексичними прикрасами і сленговими новаціями. Само по собі це було б не так і погано, якби ця молодь говорила не тільки по-російськи.

/ А що ж “суржик”, де він, цей милий покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білінгвізму? А він там, де йому й належить бути – там, де й сам білінгвізм. Тобто вже не на Сході, а на Заході. Так, саме “суржилом” нині спілкується значна частина західноукраїнської людності, включно зі “свідомими галичанами”. При цьому він справді зникає на Сході – разом із “неперспективними” селами, містечками та вимираючими в них дідами й бабами.

Отже, “суржик” крокує на захід, супроводжуючи великий похід великої, могутньої російської мови. Українській же відступати нікуди – не до Польщі ж і не до Словаччини з Угорщиною!» [Андрухович 2001: 2].

Один із львівських журналістів підрахував, що за 405 років польського (1387–1772, 1919–1939) й 146 років австрійського (1772–1918) панування до розмовного мовлення галичан було запозичено 2–3 десятки слів польського, німецького й частково угорського походження, тоді як за 51 рік (1939–1991) російського панування, за його підрахунками, в розмовний словник мешканців Галичини ввійшло близько 500 російських слів*.

І все ж, як показують соціологічні дослідження лінгво-етнічної структури України, які регулярно проводить, починаючи з 1991 року, Київський міжнародний інститут соціології, сумішню української

* www.sota.libra.com.ua/moskal_4.htm.

і російської мов, за визначенням соціологів, говорить незначна частина (всього 2,5 %, за даними 2003 року) населення західного регіону [Хмелько 2004: 11].

Очевидно, що російськомовний вплив на цій території не перейшов інтерференційного порогу, за яким починаються процеси змішування кодів. Як свідчать спостереження мовознавців, російські лексеми засвоюються в мовленні галичан у формах, адаптованих до місцевої говірки. «...З уст галицького селянина старшого віку, – зазначає О. Сербенська, – мені довелося почути *“оп’еть не прийшла”* (у значенні “знову”), де російське слово “опять” сфонетизовано відповідно до говіркових особливостей: звук [п] – твердий, звук [е] з’являється на місці літературного [а] (*шенка, мнесо, седу*). Або: у формах *семдесять* і *восемдесять*, що стали поширеними в побутовому мовленні, принаймні на Львівщині, зберігається наголос російських слів, у звуковому оформленні – це вже цілковиті мутанти. До речі, спільнокореневі слова “сім” і “вісім” така мутація обминула» [Сербенська 2002: 92].

У зв’язку з цим необхідно ще раз наголосити на тому, що поширене не тільки в публіцистичному, а й науковому дискурсі твердження про абсолютне переважання суржику в побутовому спілкуванні української людності є не тільки некоректним, а й позбавленим наукової аргументації.

Так, автор статті, присвяченої оглядові мовної ситуації в Україні, посилаючись на наше з Ганною Залізняк соціолінгвістичне дослідження Києва, проведене в 2000 році, робить такий закид: «При цьому не можна не відзначити, що в процесі цитованого дослідження автори анкет не розрізняли українську мову і так званий суржик, на якому фактично говорить більша частина осіб, які зазначають цю мову у відповідях на питання анкети як українську. Суржик – це суміш української і російської мов, граматичною основою якої є українська мова, що містить дуже багато русизмів» [Мельник 2006: 353].

Ця теза, що висловлювалась і в інших наукових публікаціях виникла внаслідок нерозрізнення інтерферованого й мішаного мовлення. Між тим, серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого

мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна вважати мішаним.

Твердження про тотальне домінування суржику спростовує і згадуване вище соціологічне дослідження лінгво-етнічної структури України. Згідно з його даними, узагальненими по всій Україні, упродовж 1996–1999 років частка населення, що вживає суміш української і російської мов, становила 18,2 %, а впродовж 2000–2003 років – 14,7 % [Хмелько 2004: 10].

Як бачимо, попри досить значну кількісно групу суржикомовних осіб, вона значно поступається за демографічним показником україномовній частині населення (відповідно 39,2 % від усього населення в 1996–1999 роках і 38,7 % в 2000–2007 р.) [там само: 10].

Дещо інші результати стосовно поширеності мішаного мовлення дало масове опитування, проведене в 2006 році в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Опитування засвідчило значну розбіжність між відповідями на два питання, що стосувались вживання мов – української, російської та суржику: «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...» і «У повсякденному житті Ви спілкуєтесь...». У відповідях на перше питання 9,7 % респондентів зазначили, що в їхньому населеному пункті більшість говорить суржиком, натомість лише 3,1 % опитаних зарахували себе до суржикомовців. Це підтверджує непрестижність розглядуваного моноглого гібрида, значна частина суржикомовних респондентів соромиться визнати своє мовлення українсько-російською мішаниною [дель Гаудіо, Тарасенко 2008: 318].

Регіональний розподіл відповідей на перше питання засвідчив, що суржик найбільш поширений у північних та центральних областях (15,1 % та 11,6 % відповідно), найменше – на Заході (4,5 %) [там само: 318].

Це ж дослідження показало безпосередній зв'язок поширення мішаних форм мовлення з білінгвізмом: що більше людей у регіоні спілкується двома мовами, то більше в цьому регіоні суржикомовців. Так, на півночі країни, де 41,7 % респондентів зараховують себе до двомовців, суржиком спілкуються 15,1 % людності.

У центральній частині, де обидві мови використовують у спілкуванні 33,1 %, суржикомовних – 11,6 %. На Сході й Півдні обома мовами спілкуються відповідно 22,7 % і 14,1 %, а суржи́ком – 9,9 % і 7,9 %. І, нарешті, на Заході, де найменша кількість тих, хто використовує дві мови у повсякденному спілкуванні (4,2 %), найменше й суржикомовних (4,5 %) [там само: 320].

Водночас державний статус української мови змінив, принаймні на офіційному рівні, характер міжмовних стосунків і підняв престиж української мови. В перспективі, за умови впровадження послідовного мовного планування, зокрема українізації системи освіти та інформаційно-культурного простору, мішана субмова може звузити ареал побутування, поступившись місцем українській літературній мові та координативному білінгвізмові. За наявності нормативних стандартів обох контактних мов мішаний субкод не має шансів на стабілізацію і більш-менш тривале існування. Його престиж надзвичайно низький не тільки в експертній оцінці, а і в масовій свідомості.

Як показують фокус-групові дослідження, проведені восени 2006 року у Києві, Львові, Луцьку, Донецьку і Одесі в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: лінгвістичний та антропологічний аспекти та подальші перспективи», абсолютній більшості респондентів властиве негативне ставлення до мішаного мовного різновиду. Респонденти вважають, що суржик виникає внаслідок недостатнього знання і української, і російської мов, що ним говорять люди з низьким рівнем культури:

- Суржик як заміна двох повноцінних мов не є прийнятним (львів'янка);
- Суржик – це коли ви... не вмієте говорити ні на одній мові нормально... і мішаєте слова (львів'янка);
- Це просто невихована людина. Або говори на одній мові, або говори на другій мові (львів'янин);
- Когда коверкают слова (киянка);
- Это незнание украинского (киянка);
- Это если человеку языки не даются, даже такие простые языки, родственные, как русский и украинский (киянин);

– Неумение как-то систематизировать в памяти языки и правильно говорить (киянин);

– Это смесь бульдога с носорогом (киянин);

– Мне кажется, что суржик – это, в принципе, где-то тоже диалект, просто вульгарный (киянин);

– Суржик – это когда, мне кажется, люди не знают ни одного, ни второго языка. И вот приехали... вот они пытаются перейти на русский язык... и это получается очень смешно и некрасиво, и вот это и суржик: одно слово на русском, другое – на украинском, но в интерпретации русского языка, суржик такой (киянка);

– Суржик, да, это некрасиво, это не очень хорошо, но просто суржик везде существует, и очень многие люди общаются на суржике (одесит);

– И некрасиво, и смешно, лучше на одном языке разговаривать (одесит);

– Эстетически я не воспринимаю, это неприятно (одеситка);

– Иногда режет слух, иногда не хочется это слушать, уже такая чушь несется, а иногда смешно, как Сердючка (одеситка);

– Получается, ни русского нормального нет, ни украинского (донецчанка);

– Может быть, это еще из-за незнания языка. Допустим, приехал кто-то из Белоруси на Украину, да, и он хочет разговаривать на русском или на украинском, и он не может чисто разговаривать, у него домешиваются свои слова и получается суржик (донецчанка);

– Это без осознания, это, знаете, когда человек говорит и не осознаёт, на каком языке он говорит. Вот я говорю, допустим, слово русское, говорю украинское, нечётко понимаю, что здесь я говорю по-русски, а здесь по-украински. Когда человек, извините, несёт всё подряд и не понимает. Он считает, что он просто говорит просто на каком-то языке (донецчанка);

– Из-за отсутствия культуры русской. Потому что нет грамотной речи, её не слышат в сёлах. Им проще коверкать слова эти. Они как-то даже расслабляются, на расслабоне (донецчанка);

– Коли Верка Сердючка, то то смішно, а так, коли в житті, коли то питається тобі сказати, що ото є дійсно справжня українська мова, то то вже трагедія (львів'янин);

– Коли люди розмовляють суржи́ком, в мене виникає почуття якоїсь спалюженої мови, що російської, що української. Якщо людина розмовляє якоюсь однією мовою, то вона має нею більш-менш добре розмовляти, щоб їй не було соромно (студентка НаУКМА);

– Суржик – це суміш морозива та мила. Ні з'їсти, ні помитися (Мирон Петровський).

Означення, які респонденти з фокус-груп вживають щодо суржику, також мають негативні конотації:

- нечиста мова (лучанин);
- це грязна мова (лучанин);
- это уже засоренный язык (киянин);
- это ломаный язык. Это ломаный и получается. И не русский, и не украинский, а что-то такое (донецчанин);
- люди расслабляются, такой получается пожмаканный язык. Хорошего мало (донецчанин).

Негативне значення слова *суржик* і лексем, похідних від нього, засвідчує мовознавче дослідження нових концептуальних полів лексики, зафіксованих в українських медіях останніх років. Ув одному з таких досліджень проаналізовано, зокрема, концептуальне поле ключового слова *Україна* і представлено класифікацію лексем з основою *україн-* та їхніх синонімів із значенням «представник корінного населення України, взагалі громадянин, житель України» залежно від ставлення до української державності, історії, мови та культури України. У наведений класифікації нові слова, утворені від лексеми *суржик* (*суржикоїнець*, *суржикомовний*, *суржиконосій*) входять в один синонімічний ряд з неологізмами, що позначають незнання (або недостатнє знання) української мови, неповагу до неї як ознаку особи або суспільного явища, – *українонемовний*, *українонімий*, *німоязичник*, *ігнорант* (рідного слова), *німотерапія* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 122].

Такі ж негативні характеристики дають тряся́нці. Одну з поширених думок щодо неї наводить Г. Цихун: «Трясянка – жахлива суміш мов – не тільки показник низького культурного рівня

країни – це система формування акультурних особистостей з сум'яттям у душах і головах» [АФ 1997].

Як уже було зазначено, спроби узагальнення, систематизації рис суржикового мовлення ускладнюються тим, що в ньому змішування елементів двох мов відбувається довільно і має спонтанний характер. За моїми власними спостереженнями над мовленням мешканців міста Долинської, районного центру Кіровоградської області, суржик може мати різні форми вияву навіть на індивідуальному рівні, кількісне співвідношення елементів двох мов у ньому може залежати від співрозмовника і від комунікативної ситуації. Аналогічну специфіку трасянки відзначає Н. Мечковська: «...трасянка входить в континуум білорусько-російських ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, що змінюються не тільки впродовж життя людини, а й впродовж одного дня – в залежності від ситуації і теми спілкування» [Мячкова 2007: 92].

Зразки суржикового мовлення, навіть записані в одній області і від інформаторів однієї вікової групи, засвідчують значні розбіжності у співвідношенні українських і російських елементів у досліджуваній субмові.

Для ілюстрації наведемо два тексти. Обидва записані в Харківській області. Перший – у 1998 році від жінки 1918 року народження, другий – в 2003 році від жінки, яка, судячи з її розповіді, також належить до старшого покоління.

Текст № 1

«Я, Марія Александровна, радилася у Харькові у восемнадцатом году, четырнадцатого января. Перевіз нас отец з Харькова у Дергачі. З Дергачей на Безруки і ми стали організовуватися в СОЗ. Рішилася я з братом піти робить. Я мала була, а брата прийняли. Со временем і я пішла туда, полоть помагала, а потом мене вибрали у дѣтський садік воспитателькою. Я занімалася в Харькові, на Пушкінській п'ять лет занімалася, усе це коньчила заняття, приїхала в колхоз (в СОЗ!), а потом дітей звели нам всякого возрасту: місячні були, сем лет, четири лета, года, п'ять, три – всякі совмѣстні. Условія тяжолі були, покамісьць роскулачені

були дома, там і находились, і виховували. Я з дітьми все спільняла, дітей уважала. Я молода була, а вік дітей всякий. Всього рівно я вміла, знала, розуміла. Навчили мене, розуміння було, любити треба, тоді буде в житті все правильно. І все нам вдалося завжди. А потім ще побула я п'ять років, уже мені треба була робота, я попросилася: піду на всякі різні роботи. Всю життя я працювала в колхозі, всю життя по сьогоднішній день, сорок років! І де які не важкі роботи: і на тваринництві, і в полі, і торгувала, і свиней годувала, і корів годувала, і телят десять років ухажувала, і молочних вирощувала – все я спільняла, з усім справлялася. Дома три ділянки городу було, корова, тримала свиней, ніхто мені нічого не допомагав, все сама управлялася. Розумілася побудувати собі ще будинок, мені пораджували: візьми ділянку іншу. Я взяла, побудовалася, ніхто не допомагав» [Лесюк 2004: 104–105].

Текст №2

«Да. На руском і на українском. Як вийдеться. Уже смішний, уже смішаний. Я в молодості, як вийшла заміж, я вийшла заміж. Ну що, я працювала вісім років в українській школі. Я дуже добре знала українській мову. Дуже добре. Коли я закінчила курси секретаря-машиністки, я значить, уже прийшов візи, уже призначення було, і мене взяли, тому що там на українском мові в основному ж і я оце... Був начальник у мене, і так, пойдіть там до однієї жінки... Там він напише там рішення чи розпорядження, ну, розпорядження – це на руском. Пойдіть, нехай вона перевірить. Я сіла віддрукувати, ага, приношу йому. Ви білі? Говорю, ні. Пойдіть, перевірте. Приношу. Ну що? Вона каже, я не знаю, це дівчинка, я не знаю, каже, ну я дуже добре знала українській мову. А потім як пішла я десятий, одинадцятий закінчувати, і так, Ніна, помішалася розмова. Ну вийшла ще заміж, я розмовляла на українском. Тоді, звичайно, сердився дуже. Оце підемо в компанію всі, що ти на українском, ти хочеш це самое. Та що ж я... треба думати, що мені сказати, Ніна, ти розумієш? Там сяду і мені треба думати, що мені сказати... як сказати... російський мову, по-російськи. Він дуже сердився. Ну, а потім уже оце так звикли, звикли. І це так одне слово українське, одне – російське. В общем –

смесь получилась і всьо. Немає такого чистого, щоб рускій ілі укрАїнській. Одне слово руське, друге – укрАїнське. Безобразний, конєшно, язык, шо там говорить»*.

У першому тексті кількість українських і російських лексем приблизно однакова. Цікаво відзначити, що серед українських переважають дієслова: *перевіз, піти, робить, приїхала, вміла, навчили, побула, попросилась, піду, проробила, мали, торгувала, готувала, вирощувала*; до інших частин мови належать: *заняття, дітей, п'ять, молода, робота, які, тяжкі, в полі, свиней, телят, ніхто, нічого, другий*.

Російські слова мають ті чи інші риси української вимови: *детський, занімалася, возрасту, місячні, совместні, тяжолі, роскулачені, востітували, всігда, на животноводстві, надоїла, ухажувала, пособляв, управлялася, посовітували*.

У слові *воспителька* поєднано російський корінь із суфіксом українського відповідника *вихователька*, але вимовленим з пом'якшенням.

Без адаптації вжито російські слова і словоформи *восемнадцатом, четырнадцатого, условия, удачно, участок*.

Натомість у другому тексті переважають неадаптовані російські слова і словоформи: *смешаний, в молодості, замуж, занімалась, восемь лет, українській язык, школе, очень хорошо, машиністки, значит, визов, назначеніє, потому шо, в основном, пойдіте, распоряженіє, на русском, проверит, отпечатала, нет, она, говорит, не знаю, дівчонка, десятый, одінадцатый, помешался, разговор, конєшно, надо, думать, понімаєш, рускій язык, по-русскому, потом, в общем, смесь, или, безобразный*.

Українських лексем значно менше. Це: *вийшла, у мене, він, напише, рішення, розпорядження, сіла, сердився, дуже, підем, мені, оце, немає, одне*.

* Розшифровка записів польових досліджень, проведених в межах проекту Санкт-Петербурзького університету «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве» // http://old.eu.spb.ru/ethho/projects/project3/interviews/EU_ha_2003_OK2.pdf.

Гібридні словоформи представлені поодинокими утвореннями: *придеться, заканчивать, розгаварювала, руське*.

Переважання елементів російської мови в другому з наведених вище текстів може бути результатом пристосування інформатора до російськомовного інтерв'юера, пор. самокорекцію респондентки: *«розиорядження, ну, распоряженіє – це на русском»*. Це зауваження, до речі, можна адресувати майже всьому масиву польових записів, зроблених у межах проекту Санкт-Петербурзького університету «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве», де спостерігається таке виразне домінування фонетичних, лексичних і морфологічних рис російської мови, що мову цих записів слід кваліфікувати швидше не як суржик, а як українізований варіант російської мови *.

* <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3>

4. Історія лінгвістичного дослідження українсько-російського мовного гібрида

У радянському мовознавстві суржик не вивчався – надто виразно ця мовна суміш суперечила компартійній тезі про «гармонійність» російсько-української двомовності і «благотворність» впливу російської мови на українську. Табуйованість теми відображає і наведена вище дефініція суржику в одинадцятитомному тлумачному словнику, де не названо мов, що становлять його базу, тоді як суржик позначає цілком конкретну суміш мов, а саме українсько-російську. Термін не застосовують навіть щодо спорідненого явища змішаного білорусько-російського мовлення, яке має своє позначення – *трасянка*.

Треба сказати, що в 1920-х роках російський мовознавець Лев Щерба у своїй відомій статті «Про поняття змішування мов» висловив сумнів у доцільності застосування такого загального визначення для опису наслідків контактування двох мов. Розглядаючи три категорії фактів, якими оперували тогочасні дослідники мовних контактів, де до третьої категорії належать «факти, які є результатом недостатнього засвоєння будь-якої мови», Л. Щерба писав:

«Повсякденне життя багате на факти такого роду; але значно рідшими є факти такого ж порядку, які отримали соціальну значимість, тобто ті помилки мови, які зробились в певному середовищі загальноновизнаною нормою. Найчастіше внаслідок наявності справжньої норми засвоюваної мови, лишаються тільки більш чи менш поширені помилки. Я не міг би навести цілком переконливий приклад такої мови, приклад, який я був би в стані проконтролювати сам...» [там само: 61].

Виходячи з цих міркувань, Щерба скептично ставився до терміна «змішування мов», пропонуючи замінити його терміном «взаємний вплив мов» як такий, що «нічого не містить в собі стосовно

фактів, які описує», тоді як слово «змішування» передбачає до деякої міри, що обидві мови, перебуваючи в безпосередньому контакті, можуть рівної мірою брати участь в утворенні нової мови» [там само: 62].

Цитована стаття Щерби, в якій учений запропонував вживати термін «взаємний вплив мов» замість «змішування», була написана в 1925 році – в добу реалізації у новоствореному Радянському Союзі політики «коренізації», толерантної щодо національних мов і культур поліетнічної країни.

Водночас, як було зазначено в попередньому розділі, Микола Скрипник, що впроваджував цю політику в Україні, вважав вживання мішаного українсько-російського мовлення в усній комунікації однією з найгостріших проблем мовного життя країни, яка потребує унормування шляхом українізації шкільної освіти.

Однак наступна різка зміна партійного курсу в національній політиці кардинально змінила міжнаціональні й міжмовні стосунки в СРСР, легітимізувавши домінантні позиції російської мови та її інтегральну роль у формуванні уніфікованої «радянської» ідентичності всього населення поліетнічної країни. Наприклад, відомий у 1960–1970 роки теоретик національного питання в СРСР Х. Таназаров заявляв: «Выработка в советских людях своего рода “безразличия” к национальным языкам является важной задачей интернационального воспитания» [цит. за Дзюба 2003: 81].

Починаючи з 1930-х років, процеси, що відбувалися в мовному житті УРСР, виключали можливість взаємовпливів між українською і російською мовами як рівноправними мовними утвореннями, відповідали відносинам підпорядкування й залежності однієї мови від іншої. Зазначені політичні обставини зумовили односторонній вплив російської мови на українську, що активізувало процеси мовної міксації. У зв'язку з цим вживання в радянському мовознавстві терміна «взаємодія» щодо стосунків двох контактних мов в УРСР було даниною агітаційно-пропагандивним, а не науковим завданням.

В УРСР спробу мовознавців поставити питання про розкладовий вплив гібридних українсько-російських форм мовлення було зроблено лише в 1960-х роках, в період хрущовської «відлиги».

Чітке визначення суржику і пов'язаної з ним загрози тотального розмивання норм української літературної мови в цей же час дав Б. Антоненка-Давидович у праці «Як ми говоримо». «Недобре, – зазначав письменник, – коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і самотужки, живосилом тягне його в іншу мову, не беручи до уваги ні традицій класичної літератури, ні живої народної мови. Так утворюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [Антоненко-Давидович 1970: 20].

Зазначена праця Б. Антоненка-Давидовича вийшла в 1970 р., але невдовзі цензура внесла її, як і всі інші твори автора, до списку забороненої літератури.

Спробу висвітлити вплив панівної російської мови на розмивання норм української літературної мови зробила М. У. Каранська у своєму розділі, що входив до колективної монографії «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», опублікованої в 1965 році [Закономірності 1965: 307]. Проте в наступних мовознавчих дослідженнях усного мовлення, що побутує в Україні, висвітлення проблем, пов'язаних із зросійщенням, не було продовжено.

У дев'яностих роках суржик став нарешті об'єктом лінгвістичного аналізу. Одна з перших його дослідниць Олександра Сербенська розвинула погляд Б. Антоненка-Давидовича на розглядувану субмову як zdegradovanу під тиском русифікації форму українського мовлення, підкресливши, крім лінгвістичного, психологічний аспект його негативного впливу на свідомість.

«Сьогодні слово “суржик” – пише О. Сербенська, – почали вживати і в ширшому розумінні – як назву zdegradovanого, ubogogo духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість. Мішаниною двох мов – української та російської – говорить частина людності України, хоч загальновідомо, що користуватися сумішшю з двох мов – це одне з найтривожніших явищ загальнопедагогічного

характеру. Скалічена мова отупляє людину, зводить її мислення до примітива, адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує. Суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову...» [Сербенська 1994: 6–7].

Праця «Антисуржик» була однією з перших у низці практичних посібників і словників з реестрами ненормативних зросійщених словоформ і словосполучень, що супроводжувались відповідниками літературної мови.

Поряд з цим, в останні роки з'явилися і перші спроби теоретичних досліджень змішаної субмови в статтях Л. Біланюк, Т. Кознарьського, Я. Поліщука, В. Радчука, О. Рудой, Л. Ставицької, О. Тараненка, В. Труба, М. Феллера, М. Флаєра, О. Шевчук та ін.

На сьогодні дослідження цього змішаного типу усного мовлення уже накопичили певну теоретичну базу. Поступ у його вивченні засвідчує значне збільшення обсягу відповідної статті в другому виданні енциклопедії «Українська мова». Якщо в першому виданні 2000 року стаття *суржик* авторства К. Ленець вмістилася в одному абзаці, а список літератури до неї обмежувався єдиним збірником «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення» (К., 1965), в якому, до того ж, суржик як об'єкт вивчення був відсутній, то в другому і третьому виданнях енциклопедії (2004, 2007 рр.) відповідна стаття авторства Олександра Тараненка займає чотири сторінки і супроводжується значно більшим списком літератури.

Активізацію досліджень змішаних українсько-російських і білорусько-російських різновидів мовлення засвідчує й зацікавлення ними в славістичних центрах інших країн. Наприклад, в Європейському університеті Санкт-Петербурга з 2003 року опрацьовується проект «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі», метою якого є вивчення суржику і трасянки. У червні 2007 року в Ольденбурзькому університеті (Німеччина) з ініціативи професора Герда Генчеля було проведено міжнародний симпозіум «Трасянка і суржик: Наслідки білорусько-російського і українсько-російського мовного контакту», а на XIV Міжнародному конгресі славистів, що відбувся у вересні

2008 року в Охридї (Македонія), Комісія з вивчення мовних контактів під керівництвом проф. Г. Генчеля провела засідання тематичного блоку «Білоруська трасянка і український суржик: Структурні і соціальні аспекти їх опису і категоризації».

Показово, що за межами України минулого року з'явилося і перше монографічне дослідження українсько-російського мовного гібриду – «*Surżyk: Historia i terazniejszość*» («Суржик: історія і сьогодення»), автором якого є ад'юнкт Гданського університету Артур Брацкі.

Праця вигідно вирізняється серед інших досліджень суржику солідністю джерельної бази. Впродовж 2006–2008 років автор, працюючи в Україні, зібрав велику кількість записів усного мовлення в різних областях, з-поміж яких відібрав ті, що мають риси суржику. 31 фрагмент із записів відповідного мовлення дослідник подав в останньому четвертому розділі книжки «Функціонування суржику в українських реаліях». Наведені тексти походять з більшості областей країни. Крім того, подано десять записів спонтанного мішаного мовлення, зафіксованих у Києві.

Прагнучи якнайповніше охопити сфери побутування суржику, дослідник залучив до аналізу й мовний матеріал, зафіксований у засобах масової інформації і масовій культурі. Фрагменти авторських записів спонтанного мовлення доповнюють зразки суржику з телевізійних програм, які містять опитування людей з вулиці, а також з так званих реаліті-шоу.

В останньому розділі праці розглянуто й тексти художньої літератури, що відтворюють суржик як характерну рису мовного життя України. Цю тему А. Брацкі вивчає на матеріалі прозових творів сучасної постмодерної літератури, серед яких розрізняє тексти, насичені діалогами, що наслідують мішане українсько-російське мовлення (твори Ю. Андруховича, О. Забужко, О. Ірванця, С. Пиркало й І. Карпи), і тексти, всуціль написані мовою, яку дослідник визначає як «злітерагуризований суржик» (твори Б. Жолдака і Л. Подерв'янського).

Кілька останніх сторінок книжки автор присвячує проблемам, пов'язаним із перекладом таких творів на польську мову. Завдання перекладача в цих випадках ускладнює відсутність у польському

мовному просторі гібридного ідіома, відповідного суржикові. На кількох прикладах з польських перекладів творів Ю. Андруховича, О. Ірванця і А. Дереша мовознавець доводить, що найвдалішим відповідником суржикізованих діалогів є різновид розмовної польської мови, яку вживають особи з низьким рівнем освіти.

Певне застереження можна висловити лише щодо проведення поділу наведених зразків усного мовлення за ступенем відхилення їх від норм української літературної мови. Згідно з цим поділом, А. Брацкі розрізняє групи висловлювань з низьким, середнім і високим ступенем порушення норм. Натомість такому розрізненню піддаються далеко не всі з наведених фрагментів суржикізованого мовлення. Подібна градація текстів може бути переконливою лише на матеріалі більших за обсягом текстів із залученням порівняльного статистичного аналізу, який би враховував рівень насиченості їх лексемами, перенесеними з російської мови, кількість фонетично адаптованих і неадаптованих лексем, прояви гібридизації словотвірних афіксів, відмінкових флексій тощо.

Водночас представлений автором матеріал і проведений його лінгвістичний аналіз виявився цілком достатнім для важливих теоретичних висновків. Вперше зібрані в одній праці зразки мішаного українсько-російського мовлення, записані в різних областях України, підтвердили запропоновану дослідником на початку праці робочу дефініцію суржика як «суми ідіолектів, сформованих у просторі різномовної диглосії». Поряд з цим автор вводить стосовно досліджуваного типу мовлення поняття квазі-синонімічного розширення. Йдеться про те, що людина, яка послуговується суржиком, не розрізняє двох мовних систем, в її свідомості відсутній механізм перемикавання коду, внаслідок чого носій суржика, будуючи висловлювання, використовує елементи обох мов, довільно змішуючи їх.

Як і більшість українських мовознавців, А. Брацкі вважає суржик деструктивним явищем, що негативно впливає на українську літературну мову. Характеризуючи природу цього мовного гібриду, автор застосовує влучну метафору, називаючи його українсько-російською вербальною «дорогою навпростець».

У 2010-му році на кафедрі слов'янської філології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова була захищена дисертаційна праця Тетяни Курохтіної «Міжмовна інтерференція в умовах близькоспорідненої українсько-російської двомовності» («Межъязыковая интерференция в условиях близкородственного украинско-русского двуязычия»). Робота базується на записах усного спонтанного мовлення, телевізійних інтерв'ю В. Юценка і Ю. Тимошенко, а також літературних творах і текстах Інтернету, в яких відображено інтерференційні явища усного мовлення. В дослідженні значну увагу приділено суржикові, виникнення й поширення якого авторка пов'язує з низькою культурою й недбалим ставленням до норм обох мов його носіїв. Т. Курохтіна зараховує суржик до просторіччя.

У зарубіжній славистиці з'явилась ще одна праця, присвячена суржикові. Це монографія Сальваторе дель Гаудіо «Природа суржикі: Подвійна перспектива» («On the Nature of Surzyk: A Double Perspective». München – Berlin – Wien: Verlag Otto Sagner 2010 (Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 75)). На жаль, праця засвідчила недостатнє розуміння з боку її автора різноманітних процесів інтерференції і конвергенції, які відбуваються між українською та російською мовами [Moser 2010]. Очевидно, що аналіз суржикі потребує з боку дослідника доброго володіння обома мовами. Без таких знань дослідження приречене на невдачу.

Попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, актуальним завданням лишається створення бази польових досліджень для його лінгвістичного опису. Тільки наявність солідної бази записів зразків мішаного українсько-російського мовлення з різних регіонів України дасть достатні підстави для уточнення дефініцій суржикі та його лінгвістичних характеристик.

До головних проблем у вивченні суржикі належить визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, встановлення критеріїв, згідно з якими той чи інший різновид усного мовлення слід кваліфікувати як суржик, а це, своєю чергою, передбачає необхідність чіткого розмежування інтерферованих і мішаних форм мовлення, встановлення інтерференційного порогу,

за яким однобічний вплив контактної російської мови на українську переростає в конвергенцію двох мов.

Українські лінгвісти у перших спробах дефініції суржику зараховують його до просторіччя. Так, Володимир Труб визначає суржик як «спотворену, просторічну форму першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом мало усвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови» [Труб 2000: 52]. Далі дослідник зазначає: «Відтак суржик постає як "третя" мова. Функціонально вона співвідноситься з українським просторіччям. За нормальних обставин українське просторіччя має бути однією з підсистем української мови (так само як російське просторіччя є однією з підсистем російської), однак суржик не є такою підсистемою, оскільки до його складу входять елементи, які не можуть бути зареєстровані в жодному нормативному словнику української мови» [там само: 54].

О. Тараненко у згадуваній вище енциклопедичній статті, присвяченій суржикові, зазначає, що це «поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будуються на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов... Але найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою русизмів, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі» [Тараненко 2007: 689].

Як бачимо, зарахування суржику до просторічних мовних форм здійснюється в координатах класифікації мовних систем, прийнятих у російській лінгвістиці. Проблему ускладнює, однак, недостатня усталеність категорії «просторіччя» в російському мовознавстві, значна розбіжність у поглядах на визначення її меж, яку демонструють навіть видання енциклопедичного типу. Зокрема, «Словник лінгвістичних термінів» Ольги Ахманової визначає просторіччя як «слова, вирази, звороти, форми словозміни, що не входять до норми літературного мовлення» [Ахманова 1969: 239].

Натомість енциклопедія «Російська мова» інакше трактує це поняття: «Просторіччя – слово, граматична форма або зворот переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимуслене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти» [РЯ 1979: 239].

Як видно з уже наведених дефініцій, головне протиріччя у розумінні розглядуваної мовної категорії в російській лінгвістиці полягає в тому, що до неї зараховують два різних явища – з одного боку, мовлення, котре перебуває за межами літературної норми, з другого – мовлення, що не порушує норм, але має знижену, фамільярну експресію.

В останньому енциклопедичному виданні зроблено спробу уникнути суперечності в дефініції шляхом розрізнення двох видів російського просторіччя – нелітературного та літературного [ЛЭС 1990: 402].

Відсутність узгодженого погляду на просторіччя в русистиці вплинула і на принципи класифікації форм побутування української мови. Це відображає, зокрема, тлумачний словник, де у відповідній статті доволі невдало поєднано обидва типи просторіччя, виділеного в російській мові. Відтак цю категорію визначено у двох значеннях: «1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку» [СУМ 1977: 301].

Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики поглибило суперечливість тлумачення, оскільки фактично вивело за межі літературної мови всю сферу побутово-розмовного мовлення. Слід зазначити, що сама можливість застосування до українських мовних типів засад функціонально-стильової градації лексики, розробленої на базі російської мови, в даному разі лишається проблематичною. Річ у тому, що категорія просторіччя стосується міських норм побутового мовлення, а саме ці форми в українській мові функціонують неповноцінно, власне,

в більшості міських центрів України вони витіснені російською мовою.

Саме тому, хоча тлумачний словник української мови і дав визначення категорії просторіччя, вона лишилась за межами української лексикографічної практики. Ремарка «просторічне» стосовно української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаний російській позначці «просторічне» в українській частині відповідають інші ремарки – «розмовне», «фамільярне», «зневажливе», «вульгарне» і под.

Останнім часом в українському мовознавстві з'явилися праці, автори яких переглядають попередні засади функціональної класифікації лексики і формулюють нові підходи до виділення ідіомів. Значно чіткішу дефініцію просторіччя дав, зокрема, О. Тараненко у відповідній статті енциклопедії «Українська мова»: «Один із структурно-функціональних некодифікованих різновидів загальнонародної мови, який, не маючи територіальних або вузько соціальних обмежень, разом з діалектами та жаргонами протистоїть літературній мові, її розмовній мові. Основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовне мовлення осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості або просто недостатнього знання цих норм» [Тараненко 2007: 558].

У наведеному визначенні категорія просторіччя обмежена сферою мовлення, що перебуває поза нормами мовного стандарту. За такого розуміння просторіччя цілком виправданим є включення суржику до цього різновиду мовлення, як це робить автор зазначеної статті.

Таким чином, якщо й орієнтуватись на російську лінгвістичну традицію виділення просторічних форм мовлення, то суржик правомірно співвідносити у функціональному плані тільки з нелітературним типом російського просторіччя.

Але навіть якщо прийняти за вихідне трактування просторіччя як мовлення, що перебуває за межами літературної норми, а це властиво й суржикові, то інші характеристики російського просторічного мововжитку не відповідають специфіці формування

й поширення мішаного типу мовлення. Російське просторіччя належить до внутрішньомовних явищ, тоді як суржик – до міжмовних. Крім того, просторіччя зараховують до специфічних «низьких» форм міського мовлення, пор. його визначення в підручнику з соціолінгвістики: «Мовлення неосвіченого і напівосвіченого **міського** населення, яке не володіє літературними нормами» [Беликов, Крысин 2001: 53; виділено мною. – Л. М.], а суржик формується переважно в селянських середовищах.

Водночас у деяких працях спостерігається надто широке розуміння суржику, спричинене, очевидно, хибним ототожненням цього специфічно українського феномена з російським просторіччям у другому – ширшому значенні слова.

Так, Майкл Флаер, автор статті про суржик, опублікованій в часописі «Критика» у 2000-му році, виявляє хибне уявлення про характер соціального середовища, в якому виникає і побутує розглядувана субмова. «В битві за мовну першість, – пише він, – вибір загалом обмежується двома мовними стандартами – української чи російської мови. Та поки вони змагаються за роль високої мови в Україні, роль низької виконує українсько-російський суржик. За останні п'ять років у цій своїй функції він став своєрідним мовним притулком для відчужених і бунтарів, тих, хто йде проти норм суспільних умовностей, хай то представники молодіжної культури, кримінальний елемент, військові чи свідомі свого соціального статусу модерна тусовка» [Флаер 2000: 16].

Суспільні групи, що їх дослідник вважає соціальною базою суржику, насправді є носіями професійних і корпоративних жаргонів, або, за іншою термінологією, соціальних діалектів. Останні виникають внаслідок свідомого прагнення певної групи мовно виокремитись, а в деяких випадках і протиставитись іншим у межах усього соціуму.

Натомість постання суржику спричинене протилежною психологічною мотивацією, а саме намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища, а це явище принципово іншої природи.

Відмінність між соціальним діалектом і суржиком як різновидами усного мовлення полягає також в тому, що соціальний

діалект утворюється в межах однієї мови – або російської, або української, тоді як суржик є мішаним типом мовлення.

Чимало плутанини вніс у проблему ідентифікації розглядуваної субмови Олександр Гриценко, один з авторів присвяченого суржикові есею, вміщеному у виданні «Нариси української популярної культури» (К., 1998). Класифікація лінгвістичних явищ, котрі культуролог ідентифікує як суржикомовні, фактично підводять під це визначення всі типи українського мовлення, що побутують в Україні – і сленговий текст О. Забужко, і вивчену українську мову інтелігентів, котрі в побуті розмовляють російською, і «професійні інституціоналізовані дискурси та субкультурні сленги», і «мову русифікованих українців», і «засмічену русизмами мову суспільних низів», і мовленнєву базу гумористичних шоу. З усіх перерахованих «дискурсів» тільки два останніх можуть відповідати «суржикомовним практикам», але з певним уточненням.

На жаль, брак фахових знань у галузі обговорюваних лінгвістичних проблем О. Гриценко компенсує категоричністю в оцінках і висновках. «Видається чи не найбільш дезорієнтуючим, – пише він, – в усіх розмовах про суржик те, що його вважають – і це зафіксовано вже й у словниках – “нечистою”, “зіпсованою” мовою. Вважається, що суржилом говорить людина, яка не володіє мовами “чистими”, тобто літературними, нормованими – російською, українською або принаймні володіє лише однією з них, а замість іншої послуговується суржилом. У масовій свідомості сформовано стереотипне уявлення, що, мовляв, “колись усі українці розмовляли чистісінькою українською мовою, але потім внаслідок русифікації стали балакати суржилом” Це, ясна річ, міф» [Гриценко 1998: 638].

Зрозуміло, що «чистісінькою» мовою до русифікації українці не розмовляли. Найпоширенішою формою побутування української мови, як, до речі, й інших мов, у минулі віки, до періоду індустріалізації, були територіальні діалекти, що становлять не менш багаті й повноцінні в лексичному і структурному плані мовні утворення, ніж пізніше сформований на їх основі наддіалектний літературний стандарт. Але чи є міфом нинішній різновид змішаного українсько-російського мовлення і чи є міфом русифікація?

Цікаво, що відповідь на ці питання дає вміщена в тому ж виданні публікація М. Стріхи, в якій суржик цілком переконливо трактовано як проміжну субмову, що виконує роль перехідного етапу в асиміляційному процесі витіснення української мови російською [Стріха 1998: 637].

Леся Ставицька запропонувала вживати щодо форм українського усного мовлення термін *просторозмовна мова* замість *просторіччя*, а суржик кваліфікувати з додатковим означенням як *некодифіковану просторозмовну мову* [Ставицька, Труб 2007: 58].

В одній з останніх своїх праць, присвячених суржикові, Л. Ставицька дає таке його визначення: «Суржик – це некодифікована просторозмовна мова, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований ціліснооформленими лексемами – суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах» [Ставицька, Труб 2007: 77].

Зазначена дефініція суржикізму досить близька до визначення О. Тараненка, але вона доповнена терміном *суржикізм*, що позначає лексему, в якій відбулось змішування елементів двох мов: **понял** + зрозумів = **поняв** [там само: 59].

Водночас недоліком обох запропонованих визначень є розмитість, недостатня чіткість формулювань, зокрема відсутність розрізнення явищ інтерференції і конвергенції, що призводить до невиправдано широкого трактування суржикізму.

Згідно з таким розумінням, суржиковим можна вважати будь-який україномовний текст, позначений впливом російської мови, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції, що й знаходить свій вияв у трактуванні суржикізму як «розмовної мови і фактично основного засобу спілкування більшості україномовного населення країни» [Тараненко 2007: 689].

Занадто широке трактування змішаного українсько-російського мовлення знайшло відображення й у спробі його класифікації,

здійсненої у згадуваній статті О. Тараненка. Залежно від культурно-освітнього рівня носіїв суржику, типів їхньої мовної поведінки і ступеня лояльності до тієї чи іншої з двох контактних мов дослідник виділяє три різновиди суржику: мова досить спонтанного користування, що реалізується у мовленні осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем; мова достатньо усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, котрі загалом знають як українську, так і російську літературні мови, хоч і не мають навичок мовного автоматизму в користуванні ними, особливо першою; суржик як мимовільне й більше того – небажане для самого мовця явище при контрольованому користуванні мовою – як базовою, так і небазовою, другою [там само: 690].

Класифікація О. Тараненка вже дістала критичну оцінку з боку польського дослідника суржику Артура Брацкого, який зауважив другорядність критеріїв, запропонованих українським мовознавцем для виділення різних типів українсько-російського мовного гібриду [Брацкі 2007: 141].

Інший принцип – просторово-часовий – поклала в основу класифікації суржику американська дослідниця Лада Біланюк, яка розрізняє п'ять його типів: урбаністично-сільський (Urbanized – Peasant Surzhyk), сільський діалектний (Village – Dialect Surzhyk), підрадянсько-український (Sovietized-Ukrainian Surzhyk), міський білінгвальний (Urban Bilinguals' Surzhyk), суржикупост-незалежній Україні (Post-independence Surzhyk) [Bilaniuk 2005].

Попри певні переваги класифікації Л. Біланюк, у відгуках на її працю було зауважено логічну непослідовність у застосуванні критеріїв поділу: перший, другий і четвертий типи мішаного мовлення було виділено за опозицією місто – село, а третій і п'ятий – за хронологічним принципом [Ставицька 2007: 108].

Інший рецензент вважає недоліком зазначеної класифікації брак виявлення специфіки мовного середовища, що його утворює суржик, як і той факт, що суржик у дослідженні Л. Біланюк постає як незмінне «вітальне» утворення, на яке не впливають зміни обставин і особливості зовнішньої мотивації [Брацкі 2007: 141–142].

Можна зауважити також проблематичність розрізнення перших двох типів сільського суржику в розглядуваній класифікації,

належність четвертого типу швидше до проявів координативного білінгвізму, а не змішаного мовлення, а також певні застереження щодо виділення п'ятого різновиду – суржику в сучасній Україні, про що йтиметься далі.

Слід врахувати, однак, що зазначені класифікації належать до перших спроб аналізу й систематизації суржику, відтак їхні недоліки зумовлені передусім браком лінгвістичних описів зразків відповідного мовлення, які б спирались на масив польових записів.

У цьому зв'язку потребує перевірки на конкретних фактах висловлене в енциклопедичному виданні, присвяченому київській старовині, твердження його упорядника, літературознавця Анатолія Макарова щодо формування змішаної українсько-російської мови в середовищі київської інтелігенції в ХІХ столітті. У статті «Київський суржик» зазначеного видання А. Макаров пише: «У 1860 р. київська інтелігенція почала переходити в побуті на українську мову. Робилося це шляхом простого змішування російських і українських висловів, так що в 1870–1880 рр. у будинках освічених містян говорили невідомо на якій мові... Суржик – це мова міста, яка перестала бути українською, але так і не стала російською...» [Макаров 2002: 193–194].

Цю інформацію беззастережно приймає А. Ставицька [Ставицька 2005: 262]. Проте, враховуючи повну відсутність україномовної освіти в підросійській Україні, а також численні свідчення протилежного характеру – про високий ступінь зросійщення київського населення в ХІХ ст., теза А. Макарова видається доволі сумнівною.

Як було зазначено в першому розділі, можна з певністю твердити, що в кінці ХІХ ст. і впродовж усього ХХ ст. суржик формувався й побутував переважно в селянському середовищі. Основна маса його носіїв – це україномовні селяни, які, потрапляючи до зросійщених міст, намагаються пристосуватись до російськомовного оточення. Суржик утворюється шляхом стихійного засвоєння російської мови при безпосередніх контактах з її носіями, а не шляхом поступового опанування другої мови в процесі організованого навчання. Успішним таке засвоєння другої мови може бути

тільки в дитячому віці, тому суржикові, на відміну від комунікативних різновидів, сформованих на ґрунті однієї мови, тих же територіальних і соціальних діалектів, властива лексична й структурна неповнота, ущербність. Він утворюється внаслідок заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської.

Поширення суржиків як змішаної субмови, в якій руйнується діалектна або загальнонародна основа української мови, створює сприятливий ґрунт для пришвидшення асиміляційного процесу, подальшої експансії російської мови. У випадках дисперсного розселення вчорашніх селян у містах вживання ними змішаного мовлення відбувається впродовж життя одного-двох поколінь, оскільки діти суржикомовних осіб, змалку опановуючи мову оточення, переходять на російську.

Це підтверджують й деякі дослідження особливостей функціонування білоруської трасянки. Так, вивчаючи змішане білорусько-російське мовлення в комунікативному середовищі однієї родини, що мешкає в білоруському місті Барановичах, дослідники дійшли висновку, що частка вживання білоруських слів у родинному спілкуванні виразно змінюється в залежності від поколінь: у мовленні бабусі білоруські слововиди використовуються значно частіше, ніж російські, у матері спостерігається рівновага білоруських і російських слів, тоді як у дочки російські слововиди вже переважають білоруські. Наведені факти дають можливість авторам розвідки інтерпретувати трасянку досліджуваного родинного середовища як поступовий перехід з білоруської мови на російську [Генчаль, Тэш 2007: 89].

Відмінність у мові різних поколінь населення невеликих містечок і сіл в Україні, вищий рівень вживання елементів російської мови в суржиків молоді відзначають і соціолінгвістичні роботи студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія», які виконують завдання з аналізу мовної ситуації свого населеного пункту. Приміром, Катерина Гориславець у дослідженні «Мовна ситуація на Черкащині: село Санжариха» 2001 року пише:

«Як це не парадоксально, але території поширення саме тих говірок, з яких постанала сучасна літературна українська мова, за-

знають усе більшої суржикізації. Особливо помітною стає така тенденція під час порівняння різних поколінь мовців: що молодшими вони є, то більш суржикізованою мовою вони користуються. Але незважаючи на зміни в лексичному складі (найчастіше під впливом російської мови), орфоепічні риси тут майже завжди залишаються в межах норми... Можна відзначити фразеологічне та синонімічне багатство цієї мови, попри значну її суржикізованість, а особливо це стосується представників старшого покоління».

Поглиблення процесів суржикізації мовлення в середовищі молоді містечок і сіл України відзначають й інші студентські роботи. Так, Алла М'яло, описуючи в роботі 2010 року усне мовлення, що побутує в містечку Золотоноша на Черкащині, зазначає: «У середовищі сучасних школярів цілком реально почути таке запитання: *“Подивись, пожалуста, чи я нормально волоси залакірувала? Причьоска не іспортилась?”* А привітання з 8 Березня традиційно звучить так: *“Девочки! Поздравляем вас з 8 Березням, желаем счастья в личной жизни и всего самого лучшего”*».

Можливо, дещо уповільнюється фаза переходу з української мови на російську, консервуючи вживання змішаного мовлення у довшому часовому проміжку, в місцях компактного проживання носіїв суржику, зокрема, в приміських зонах, де утворюються суржикомовні середовища. Проте це, знов-таки, потребує підтвердження на матеріалі конкретних досліджень, хоча й наявність певних ареалів більш стабільних суржикомовних середовищ навряд чи свідчить про «дивовижну стійкість української мовної основи» в суржику, як це відзначала Л. Ставицька [Ставицька 2007: 83].

5. Білінгвізм, інтерференція, змішування мов

З соціолінгвістичних досліджень відомо, що зміни, які відбуваються в мовленні білінгвів у ситуаціях поширення двох контактних мов, можна поділити на три типи: перемикання кодів, інтерференція і повна інтеграція кодів, тобто змішування їх [Хауген 1972: 69–70]. Результат мовного контакту, за Е. Хаугеном, становить майже безперервний континуум, на одному боці якого перебуває перемикання кодів, а на протилежному – їх повна інтеграція. Інтерференція як накладання двох мовних систем перебуває посередині між ними [там само: 69]. Суржик представляє третій тип мовної поведінки, що на шкалі мовних змін перебуває на протилежному від координативного, або збалансованого, білінгвізму полюсі. Якщо в свідомості носіїв координативного білінгвізму дві мовні системи співіснують автономно і це дає їм можливість поперемінно вживати то одну, то другу мову, що в зарубіжній соціолінгвістиці позначено терміном *code switching* (перемикання кодів), то в свідомості носіїв суржику відсутнє чітке розрізнення двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов (*code-mixing*).

Інтерференція, яку спричиняє накладання двох мовних систем, становить проміжну ланку між двома протилежними типами вживання контактних мов [там само: 69]. Однак інтерфероване мовлення не можна вважати явищем, аналогічним змішуванню мов.

Попри присутність в українському мовленні білінгвів, порушення мовних норм у різних пропорціях, зумовлених такими факторами, як культурно-освітній рівень мовця, частота вживання ним української, сферами її вживання тощо, в інтерферованому ідіолекті граматична і словотвірна структура висловлювань і переважна частина лексики належать українській мові. Тому українське мовлення білінгвів, що містить елементи російської інтер-

ференції, не можна розглядати в одному ряду із суржи́ком, як це бачимо у наведеній вище дефініції О. Тараненка. Носій суржику намагається максимально наблизити свою мову до російської, що виявляється передусім на лексичному рівні, а неповне збереження в його мовленні української основи, зокрема на фонетичному й морфологічному рівнях, пояснюється не її стійкістю, а недостатнім володінням мовця російською мовою.

Нерозрізнення інтерферованого і мішаного мовлення, зарахування обох цих мовних різновидів до суржику призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважання у спілкуванні україномовної частини соціуму (пор. дефініцію О. Тараненка і, частково, Л. Ставицької). Приписування майже всім, хто говорить українською, суржи́комовності, що сама по собі є виявом процесів уніфікації й знекультування, які відбувались у суспільстві внаслідок цілеспрямованої політики радянського режиму, не тільки не коректне, а й позбавлене переконливої наукової аргументації.

Безперечно, через домінування російської мови в міській комунікації під її впливом перебуває і україномовна частина соціуму, що виявляє мовну стійкість, не переходячи на російську в усіх ситуаціях спілкування, а також ті білінгви, для яких вживання державної мови належить до службового обов'язку. Так, аналіз мови публічних виступів провідних українських політиків Віктора Ющенка, Юлії Тимошенко і Віктора Януковича свідчить, що в українському мовленні всіх трьох діячів присутні елементи інтерференційного впливу російської мови і на фонетичному рівні (вимова **а** на місці ненаголошеного **о**, м'яка чи пом'якшена вимова твердих приголосних, оглушення дзвінких приголосних), і на морфологічному (випадки хибного ступенювання прикметників, неправильного вживання прийменниково-іменникових конструкцій, ігнорування кличного відмінка іменників тощо), і на лексичному (окремі випадки вживання російських слів замість українських) [Нікітіна 2006: 18–20].

Водночас елементи російської мови, що потрапляють в мовлення як названих політиків, так і багатьох інших осіб, слід кваліфікувати як інтерференційні явища, а не як суржик, оскільки вони

носять спорадичний характер і не розхитують базові структури української мови.

У зв'язку з цим вважаємо хибною тезу, яка останнім часом трапляється не тільки в публіцистичному, а й у науковому дискурсі. Теза стосується реалій сучасної мовної ситуації і пов'язана зі зміною статусу української мови, що ставить перед російськомовною частиною населення потребу оволодіти нею. На думку окремих лінгвістів, внаслідок намагань російськомовних осіб вивчити українську мову і користуватися нею, принаймні в офіційному спілкуванні, їхнє мовлення часто формується як російсько-українська суміш, що її можна вважати аналогічною суржикові, утвореному в попередній період під тиском російської мови [Круглов 2003: 63–64].

Близькими до цього є погляди захисників суржика – переважно не лінгвістів, які вважають, що в сучасних умовах він може виконати для російськомовної частини нашої спільноти роль посередника в процесі оволодіння українською мовою. «Не хаяти суржик, а спонукати російськомовних переходити на нього!» – закликав молодий політик Олесь Доній у своєму виступі з провокативною назвою «Хай живе суржик!» [Доній 2003: 189].

Можна навести ще одну подібну оцінку сучасних процесів переходу на українську мову державних чиновників: «Справа в тому, що нині чиновне та міське населення, яке було ледь не суціль русифіковане, береться неспіливо чи обережно говорити по-українськи. Так, невміло, незграбно, навіть дико (бо де ж, на яких курсах можна сьогодні безоплатно вивчити державну мову?!), але це вже новий, підкреслюю, *не радянський, не русифікаторський* суржик, готовий будь-що убити українську мову. Це суржик стихійної українізації російської мови в Україні. Пригадаймо ж, з якого суржика ставали українськомовними Л. Кучма, П. Симоненко, Є. Кушнарьов, В. Янукович!.. І з цього суржика, як із симптому одужання, треба радіти, а не співати панічну похоронну літанію рідній мові. Принаймні я можу запевнити, що Вінниця успішно стає україномовним містом» [Пастушенко 2005: 16].

Слід навести в цьому зв'язку й факти, які свідчать про нинішнє послаблення впливу на мовлення пересічних громадян колиш-

нього російськомовного чиновництва, вихованого радянською владою. Цю тенденцію зауважив Олександр Тараненко. Навівши почуту ним у черзі репліку чоловіка похилого віку: «Тих людей, які вже не можуть стоять, треба пропускать в *обязательном порядке*», мовознавець зазначає: «Ця стилістична лінія російськомовних вкраплень в українському мовленні вже поступово звужує діапазон свого вияву, лишаючись більш або менш помітною рисою ідіолектів насамперед “простих” людей старшого покоління, більша частина життя яких пройшла в умовах радянської дійсності» [Тараненко 2010: 35].

Як легко могло б змінити мовну ситуацію країни посилення комунікативної потужності української мови, активізація україномовного спілкування в містах, засвідчує спостереження Юрія Шевельова під час його відвідин Харкова у 1990 році. Описуючи свою екскурсію по Харкову, для якої він замовив таксі, Юрій Володимирович звернув увагу на мовну поведінку шофера: «Мій університетський колега сів ззаду, а я коло водія. Спочатку колега оповідав мені про місця й будинки, що миготіли повз вікна автомобіля, потім чимраз частіше втручався шофер. Він знав місто чудово, хоч не був старий – був парубійко десь коло 20-ох років. Парубок говорив по-російськи, ми з колегою по-українськи. Так говорив і я, звертаючись до водія. Помалу шофер став і собі вставляти українські слова. Ми б назвали це суржилом – трохи презирливо. Але для нього це був місток до української мови. Щодалі ми говорили з більшою зацікавленістю, а українських слів у його мові більшало. Коли наш рейс скінчився, а був він довгенький, парубійкова мова була вже на добру чверть українська. І якось я відчув від динаміки цієї розмови піднесення. І я був певний, що він мав таке саме відчуття...» [Шевельов 2009: 361–362].

Звичайно, спонтанному українському мовленню осіб з першою базовою російською мовою притаманний її інтерференційний вплив різного ступеня інтенсивності, але навіть у випадках високого рівня інтерференції, вона, як правило, не переходить того порогу, за яким починається стихійне змішування двох мов. Причину відмінності процесів формування суржику і сучасного інтерферованого українського мовлення слід вбачати в різних соціальних

і суспільно-політичних умовах їх постання. Суржик виник внаслідок пристосування україномовних осіб до російськомовного оточення, їх намагань перейти на російську мову стихійно-практичним, свідомо не контролюваним шляхом, тоді як сучасне українське мовлення російськомовних у побутовому спілкуванні осіб формується в результаті свідомих зусиль оволодіти другою мовою шляхом її вивчення. Для постання зворотного, за визначенням О. Круглова, суржику відсутні основні умови, що спричиняють змішування мов, зокрема й психологічний чинник колишньої змаргіналізованості україномовної особи в середовищі великих промислових центрів, почуття меншовартості своєї мови стосовно панівної мови оточення [Круглов 2003: 64].

Велика кількість помилок під час вивчення української російськомовними особами виникає лише на початковому його етапі, що, зрештою, властиво й процесові вивчення будь-якої іншої мови. Проте поглиблення знання мови й мовна практика сприяють формуванню навичок координативного білінгвізму, тобто чіткого розрізнення двох мовних систем і вміння перемикати код, переходити під час спілкування з різномовними особами з однієї мови на іншу. Особливо швидко й успішно відбувається формування координативного білінгвізму в дитячому віці, проте й для дорослої людини це не становить нездоланих труднощів.

Суттєва відмінність між білінгвом і суржикомовцем полягає в тому, що мовну поведінку двомовця регулює механізм перемикування коду, який не дозволяє йому змішувати мови, натомість у носія суржику цей механізм зламано. Усвідомлене й контролюване володіння двома мовами для координативного білінгва усуває можливість вживання суржику, свідомість блокує процес стихійного змішування мов. Цікаво у зв'язку з цим навести міркування Оксани Забужко про власний досвід мовного формування у білінгвальному середовищі Києва: «Суржик – мова – полукровка, щось середнє між цими двома (от і знову це “між!”). “Правильна” російська в устах мовця слугувала таким самим негайним і неомільним “культурним паспортом”, як і “правильна” українська. Освіту я здобувала першою, вдома батьки послідовно, з катакомбною впертістю ранніх християн, навчали мене – другою, київська

вулиця довкола мене гула, клекотіла, плямкала – суржилом. (Найдивніше з того всього, що якраз суржилом говорити я так і не навчилася, дарма що це вимагало найменших зусиль: очевидно, в сфері духу не спрацьовує закон інерції – а, може, й закони фізики взагалі)» [Забужко 2003: 153].

Водночас для дослідження соціолінгвістичних проблем двомовного соціуму України важливим лишається завдання встановити критерії розрізнення інтерферованого та змішаного мовлення.

Відомо, що дослідники білінгвізму і конвергенції мов визначальними для зарахування мови до змішаної вважають порушення найбільш стабільної її системи – морфологічної. Згідно з твердженням А. Росетті, «створення змішаної мови або мови з елементами змішування – це лише питання ступеня: якщо змішування не вийшло за ті межі, всередині яких мова зберігає вірність своїй історичній традиції, представляючи віками одну й ту ж граматичну систему, то морфологія цієї мови вільна від змішування. Якщо ж морфологічна система даної мови поступилася під тиском іноземної мови, тоді мова, яка запозичує, стає мовою змішаною, яка бере граматичні елементи одночасно з двох джерел і, таким чином, представляє дві мовні системи» [Росетти 1972: 118].

Специфіка процесів змішування в суржику компонентів двох мов, належних до різних мовних рівнів, ще не була предметом лінгвістичного аналізу на достатньому за обсягом матеріалі. Можна зробити покликання, проте, на дослідження, уже проведені для трасянки. Одне з них – згадувана вище розвідка Г. Генчеля і С. Теш стосувалася вивчення особливостей змішування в трасянці елементів білоруської та російської мов на морфологічному рівні. На основі текстів, записаних під час спілкування однієї родини в місті Барановичах, було виокремлено близько 16 000 слів. Як встановили лінгвісти, половина з них належать до спільних для білоруської та російської мов. Другу половину становлять специфічні російські або білоруські словформи, причому російські (28%) певною мірою переважають білоруські (21 %). Дослідники відзначають також цікавий факт: у зібраному матеріалі

спостерігається зовсім незначна кількість гібридних словоформ – тільки один відсоток з майже 16 000 словоформ, що свідчить про здатність інформантів відрізнити специфічні білоруські морфеми від специфічних російських і уникнути гібридних сполучень [Генчэль, Тэш 2007: 88].

Серед гібридів значно переважають (96 % з 122 прикладів) сполучення російського кореня і білоруського закінчення або суфікса: *бальшы, (на)крыльцы, панравілася, прыглашае, утачняюць* тощо. Сполучення білоруського кореня з російським закінченням трапляються дуже рідко (4 %): *сенняшіе, якіе*. Як зазначають автори, «це перша ознака того, що граматичні, формотворчі морфеми в трасянці швидше мають білоруське походження, а лексичні, тобто кореневі, більше підпадають під російський вплив» [там само].

Слід зауважити, що внаслідок значної кількості спільних для обох мов граматичних форм застосування критерію морфологічної гібридизації, очевидно, не може бути достатнім для кваліфікації мовлення як змішаного. У випадках контактування двох споріднених мов не менш важливо враховувати й інші фактори, передусім лексичні. Як зазначає Ніна Мечковська у статті, присвяченій трасянці, «в білоруських діалектах русифікація охоплює передусім лексику, в той час як фонетика і граматики зберігають свою білоруськомовну основу. Тому ступінь русифікованості ідіолекту визначається кількісним співвідношенням в конкретному ідіолекті тих білоруських і російських слів, якими ці мови розрізняються» [Мячкоўская 2007: 94]. На основі аналізу кількісного співвідношення білоруських і російських лексем у чотирьох текстах, записаних у двох областях Білорусі, Н. Мечковська дійшла висновку, що частка лексичних русизмів у трасяночному мовленні коливається в інтервалі від 69 % до 33 % при середньому показнику 46 % [там само: 91].

Морфологічний, лексичний і фонетичний критерії визначення гібридного мовлення необхідно застосувати і до вивчення суржику. Аналіз окремих записів суржикового мовлення дає близькі до білоруських досліджень результати співвідношення в ньому українських і російських лексем. Так, мовознавець Микола Лесюк,

дослідивши текст, записаний в 1998 році на Слобожанщині від інформанта – жінки 1918 року народження, зазначив, що з близько 500 повнозначних слів тексту майже половина – 225 лексем або цілком перенесено з російської мови, або вимовлено чи морфологічно оформлено за російським зразком [Лесюк 2004: 104–107].

Довільність змішування українських і російських слів і фразеологізмів у суржиковому мовленні можна проілюструвати двома фрагментами з відеозапису весіль на Кіровоградщині *, записаних у червні 2007 року. Нижче наводимо текст привітання, виголошеного жінкою середнього віку:

Светочка / я вам **желаю благополучія** в сім'ї / **взаємопо-
німанія** / я один **секрет** тобі **Светочка** скажу / як в нього пога-
не **настроєніє** / приходе додому / а ти кажи / я тобі нажарю
картоплі на сковорідці / і буде вам порядок

У наведеному тексті російські слова *Светочка, желаю, благополучія, взаємопоніманія, секрет, настроєніє* вжито впереміш з українською лексику, причому без фонетичної адаптації.

Другий фрагмент з весілля записано в с. Згода Долинського району Кіровоградської області. Висловлення належить жінці середнього віку – матері нареченого або нареченої:

Даримо вам кухню / **холодільнік** / **стіральну** машину / пи-
лосос / і багато чого **по мелочі** / чим зможем / тим поможем

У цьому тексті словоформа *даримо* утворена поєднанням російського кореня (українською мало би бути *даруємо*) з українським дієслівним закінченням, натомість аналогічні дієслівні словоформи *зможем* і *поможем* уже мають російські флексії майбутнього часу, але українську вимову (префіксальне з у дієслові *зможем* і збереження вимови [о] в ненаголошеній позиції – *поможем*).

Російську прикметникову словоформу *стіральну* вжито з українським закінченням, а прийменникову конструкцію з іменником *по мелочі* цілком перенесено з російської мови.

* Висловляю подяку вчителів Долинської середньої школи Сергієві Яковенку за надану можливість використати відеозаписи весіль, які в нього зберігаються.

Хаотичність, яка спостерігається в процесах змішування елементів контактних мов і в білоруському, і в українському мовленні гібридного типу, свідчить про те, що в свідомості його носіїв відсутнє чітке розрізнення двох мов як самодостатніх мовних утворень – білоруська й російська або ж українська й російська сприймаються як спільне, недиференційоване джерело мовних засобів, що його носій трасянки чи суржику використовує, не контролюючи своє мовлення і довільно добираючи і сполучуючи форми обох мов. Це дає підстави деяким дослідникам трасянки і суржику розглядати їх як сукупність ідіолектів. Н. Мечковська у цитованій вище розвідці дає таке визначення трасянки – «це множинність субстандартних ідіолектів, які містять у різних пропорціях риси білоруської і російської мов» [Мячкоуская 2007: 91]; «трасянка входить в континуум білорусько-російських ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, які змінюються не тільки впродовж життя людини, але і впродовж одного дня – в залежності від ситуації і теми спілкування» [там само: 92].

Аналогічне трактування, очевидно, незалежно від білоруських досліджень, з'явилось і щодо українського суржику. Польський дослідник українсько-російського мовного гібриду Артур Брацкі, доводячи, як і більшість українських лінгвістів, що появу суржику спричинив диглосний білінгвізм, нерівноправність української та російської мов у колоніальний період залежності України від Росії, дав таке його визначення:

«Якщо ствердити входження російської та української мов (або діалектів чи говірок останньої) в один організм цієї специфічної диглосії, треба розуміти, що кожний носій такого гібридного утворення, конструюючи висловлення, на власний розсуд залучає та добирає компоненти обох складників, що змушує розглядати суржик як форму, котра складається з ідіолектів, зосереджених у просторі різномовної диглосії» [Брацкі 2007: 138].

Слід підкреслити ще одну властивість трасянки і суржику. Оскільки їхнє постання мотивується невдалими намаганнями перейти на російськомовне спілкування, носії трасянки й суржику підсвідомо відкидають зі своєї базової мови ті білоруські чи українські слова, які відрізняються від російських. Таким чином,

лексичний склад трасянки й суржика становлять або слова, належні до спільного з російською мовою лексичного фонду, або ж російські лексеми, вжиті замість білоруських чи українських.

У зв'язку із зазначеною особливістю мішаного ідіолекту А. Брацкі пропонує ввести поняття синонімічного *квазі-розширення* на позначення «такого стану у процесі спілкування за умов різномовної диглосії, коли мовець розглядає складники різних мов (фонем, морфем, лексем, граматичні конструкції) як рівноправні. Головним принципом конструювання висловлення буде підбір складників за критерієм частотності вжитку (мовцем або оточенням) та інших чинників, що зумовлюють існування висловлення на рівні ідіолекту» [там само: 143].

Щоправда, впровадження такого поняття лишається дискусійним, оскільки термін *синонімічне розширення*, хоча і вжитий з префіксом *квазі-*, надто суперечить реальним процесам, які відбуваються в суржикі. Хаотична суміш двох мов, з якої він формується, призводить як до спрощення морфологічної та словотвірної будови української мови, так і до звуження її лексичного складу, оскільки мовці, що користуються такою сумішшю, не володіють достатнім лексичним запасом російської мови, якою вони намагаються замінити базову українську.

Поширення суржика перериває зв'язок української мови зі своїми питомими джерелами, передусім діалектними, відтак є явищем глибоко деструктивним. Суржик і трасянку слід трактувати як спадок посиленої русифікації радянського режиму, як явища, перехідні від української і білоруської мов до російської [див. Цыхун 2000: 54–55]. Вище було наведено висновок дослідників функціонування трасянки в межах однієї родини про її перехідний від білоруської до російської мови характер [Іенчэль, Тэш 2007: 89].

Подібне порівняльне дослідження змішаного мовлення, власного представникам різних поколінь, на українському матеріалі не проводилось. Проте аналогічний висновок щодо перехідного характеру суржика підтверджують інші дані, а саме результати територіального розподілу поширення змішаного українсько-російського мовлення.

Загальноукраїнські опитування, які проводив Київський міжнародний інститут соціології для вивчення лінгво-етнічної ідентифікації населення України, починаючи з 1996 р. до 2003 р., містили й завдання виявити групи суржикомовних осіб. Відповідне мовлення інтерв'юери фіксували на підставі спілкування з респондентами після закінчення інтерв'ю. Узагальнені результати дали цілісну картину розподілу суржикомовних осіб за регіонами, а також виявили динаміку розвитку цих мовних груп населення у порівнянні з українськомовними і російськомовними.

Опитування недвозначно довели перехідний характер суржик-у. У тих областях, де в комунікації домінує одна з мов – українська або російська, кількість носіїв суржик-у є порівняно незначною (2,5 % в Західному регіоні і 9,6 % в Східному). Посилення демографічної потужності змішаного українсько-російського мовлення спостерігається в областях Центральної України, причому розширення ареалу побутування суржик-у відбувається в східному напрямі (14,6 % в Західно-Центральному регіоні і 21,7 % в Східно-Центральному) [Хмелько 2004: 11].

Зафіксовані показники територіального поширення змішаної субмови ілюструють безсумнівну кореляцію між кількісним збільшенням групи суржикомовних осіб із демографічним употужненням російської мови на території України (24,2 % носіїв російської мови від загальної кількості населення – в Західно-Центральному регіоні і 46,4 % – в Східно-Центральному) [там само]. Це дає підстави твердити, що змішаний українсько-російський ідіом формується як перехідний від українського до російського мовлення і доводить асиметричний характер взаємодії двох контактних мов – вплив російської мови на українську виявляє значно більшу потужність, що призводить до розмивання як стандартного, так і діалектного узусу української мови і формування деградованих змішаних форм мовлення, що мають властивості тимчасових утворень, перехідних до російськомовного спілкування.

У Південному й Східному регіонах, де російська мова посідає домінантні позиції (82,3 % використання в Південному регіоні і 86,8 % – у Східному), а відсоток використання української наближається до мінімального (5,2 % у Південному регіоні і 3,7 %

у Східному), зменшується й кількість носіїв мішаної субмови (12,4 % в Південному регіоні і 9,6 % у Східному)* [там само].

Тенденцію до переходу суржикомовних груп до російськомовних підтверджують й узагальнені по всій Україні порівняльні дані. Як зазначає Валерій Хмелько, підсумовуючи результати опитування, в період 2000–2003 рр. порівняно з періодом 1996–1999 рр. частка населення, мову якого інтерв'юери ідентифікували як суміш української та російської, стала меншою. «За щорічними даними, що узагальнюють оцінки інтерв'юерів в опитуваннях 2000–2003 рр., – зазначає соціолог, – серед дорослого населення за цей період статистично значуще (на рівні $p < 0,01$) зменшилася поширеність суржиків та збільшилася поширеність російської мови. Кількість користувачів російської мови з 2000 до 2003 рр. на 3,4 % зросла, а користувачів суржиків на 4,4 % скоротилася. Зафіксоване певне збільшення використання української мови поки що статистично незначуще на рівні $p < 0,05$ » [там само].

Той факт, що суржик розмиває передусім норми української мови, що призводить в кінцевому результаті до зросійщення українців, підтверджує його переважна поширеність в середовищі етнічних українців. За даними опитування, використання суміші української та російської мов у 2003 р. зафіксоване серед майже 14 % етнічних українців, тоді як серед етнічних росіян носії суржиків становлять лише 5 %, а серед представників інших етнічних груп – від 5 до 10 % [там само: 11–12].

* Пор. аналогічні за регіональним розподілом, але дещо менші за кількістю носіїв суржиків результати іншого опитування, наведені на с. 39–40.

6. Від напівмовності до знекультурення

Стратегія мовно-культурної політики асиміляції неросійських народів Радянської імперії спричинила загальне зниження рівня культури. Українська культура, яка в 20-х роках минулого століття почала завойовувати урбаністичний простір підросійської України (а в південно-західній частині формування міських україномовних середовищ відбулося раніше), після наступних спустошень втратила цілісність, почасти через заміну її російською, а почасти – через поширення гібридних українсько-російських форм мовлення й культури, що стимулює, відповідно, й формування нечіткої роздвоєної етнічної ідентичності.

Суржик, хоча й сформувався на первісній базі української мови, постав у результаті втрати у значній частині її носіїв усвідомлення відмінності своєї мови від конкуруючої з нею російської, втрати відчуття соціокультурної цінності рідної мови як тієї, що пов'язує нинішнє покоління з попередніми, і відповідного послаблення національної солідарності, колективного усвідомлення часової безперервності існування своєї етнічної спільноти.

Головною мотивацією мовної поведінки людей, які говорять суржилом, є намагання пристосуватися до російськомовних співрозмовників, переінакшити своє мовлення на зрозуміле для них. Такі особи, спілкуючись з російськомовними, несвідомо вибирають з-поміж українських лексичних синонімів ті, що ближчі до російської мови, нівелюючи в такий спосіб своєрідність своєї мови. Можна навести у зв'язку з цим слова суржикомовного респондента старшого віку з м. Луцьк, зафіксованих під час фокус-групового опитування, проведеного в грудні 2006 року в рамках міжнародного проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Чоловік впевнений

в тому, що, говорячи українською, як він вважає, мовою, він легко знаходить порозуміння з росіянами: *«Я маю сильно багато друзей росіян, да, но я завжди з ними говорю тільки на українському языку. І вони мене капітально понімають»*.

Подібна особливість мовної поведінки в умовах асиметричного білінгвізму відома з досліджень й інших міжмовних відносин, що історично склалися за моделлю *мова імперії // мова колонії*. За спостереженнями одного з дослідників мовної ситуації Ірландії, «людина, яка трохи знає англійську мову, часто надає перевагу вживанню тієї ірландської конструкції, котра менше суперечить її навичкам в англійській (тобто тій граматичній системі, що слугує моделлю); це за умови, що вона не чинить свідомо, інакше результат буде протилежним... Навіть у тих випадках, коли деталі цього процесу не піддаються спостереженню, загальний результат буде значним, про що свідчить все зростаюча баналізація ірландської мови в тих сферах, де нею користуються паралельно з англійською» [Вайнрайх 1979: 78].

Мовне пристосуванство, намагання догодити російськомовному співбесідникові коштом нівеляції, спрощення своєї мови свідчить про втрату ціннісних орієнтацій, прив'язаності й поваги до рідної мови. Для ілюстрації роздвоєної мовної ідентифікації можна навести міркування респондентки середнього віку з міста Нетішин Хмельницької області, які зафіксувала у соціолінгвістичній праці у 2009 р. студентка НаУКМА Тетяна Михальчук. На прохання визначити рідну мову вона відповіла: *«Ваше-то я українка, но якщо люди розмовляють на русском, я стараюсь разговаривать на русском. А якщо люди розмовляють на українському, я розмовляю на українській мові»*. На запитання, як вона ставиться до вимог надання російській мові статусу другої державної, респондентка відповіла: *«Ця політика мене не дуже интересує. Главное, щоб людина була хороша, а якою вона мовою розмовляє – українською чи російською – яка різниця?»*

Обмежене сприйняття української мови лише в одній її функції – функції спілкування, яку вона на території України поділяє з російською, нерозуміння ролі української мови як символу державності виявляють і такі судження, висловлені під час фокус-

групових обговорень 2006 року, як наприклад обурення з боку респондента старшого віку з м. Луцьк з приводу факту дипломатичного спілкування міністра закордонних справ України Володимира Огризка державною мовою під час офіційного візиту до Москви: *«Бо то же, я вам скажу, дуже противно дивиться, коли поїхав цей міністр в Росію і взяв переводчика»*.

У найбільш зросійщених містах Сходу й Півдня утворилися цілі суржикомовні середовища, в яких українсько-російський мовний гібрид, що формує таку ж, уже колективну, «проміжну» свідомість, майже всуціль витіснив розмовну форму української літературної мови. Соціолінгвістичну характеристику одного з таких районів Харкова дав письменник Сергій Жадан:

«Я живу собі в спальному районі міста Харкова, де більшість населення є міщанами в першому поколінні – себто років 20 тому вони збудували собі цей спальний район і відтоді автоматично зараховуються до “російськомовного населення Сходу України”. Двомовність цього населення є показовою та беззастережною: в під’їзді, ліфті та на лавочці – суржик (на українській, так би мовити, основі), в гастрономії та на пошті – російською (ну, ви чули цю російську, “Мина Мазайла” читали).

Але поцікався ти в цього населення на предмет мовного питання, певен, що більшість висловить підтримку саме російської мови. Можливо, тому ніхто й не питає в суперечках про двомовність обидві сторони – й і з “російськомовного” боку, і з “україномовного”, бо насправді дотримуються подвійних стандартів і постійно лукавлять, тому що куди краще в цій ситуації обходитися загальною риторикою. Почнеш говорити відкрито – справді з’являться проблеми. А проблем ніхто не хоче» [Жадан 2008: 44].

Слід погодитися з етнологом Романом Кісем в тому, що за визначенням *російськомовне населення* «насправді приховується щонайширший і зовсім неоднорідний спектр дійсної мовленнєвої діяльності». Вирізняючи аж вісім типологічно-функціональних груп, які істотно різняться за способами й інтенсивністю використання російського мовлення, учений зазначає, що з них лише один тип можна зарахувати до групи з антиукраїнською настановою:

«Кількісно цих людей в Україні не так уже й багато, а відповідні атитюдні та стереотипи поки що не стали в Україні тим самостійним стратоутворювальним фактором, який міг би спричинитися до масової антиукраїнської етномобілізації росіян та засимільованих «учорашніх» українців» [Кісь 2002: 43].

Щодо перехідних від українського до російського типів мовлення, то Роман Кісь зараховує до них два різновиди, які розрізняє за ступенем змішування. До першого типу належить поверхнево креолізований тип, коли в мовлення «мозаїчно» вкраплюються ті російські лексеми, які найчастіше вживані та пов'язані з функціонально значущими аспектами життєдіяльності та безпосереднього речового довкілля (*стройка, получка, фуражка, шляпа*). У цьому випадку зберігається основне лексичне ядро, граматична й фонетична структури української мови [там само: 41]. Другий різновид мішаного мовлення – глибинно креолізований, з абсолютною перевагою російських лексико-фразеологічних одиниць, зі збереженням деяких граматичних структур та фонологічних складових мовлення. «Саме цей тип мовлення майже завжди однозначно корелює з **етнічною змаргіналізованістю мовців та культурною їх креолізованістю**. Такий тип мовлення часто співвідноситься із глибокою кризою національної ідентичності, однак ще не означає її втрату (тобто повну асиміляцію)» [там само].

Поширене в масовій свідомості переконання в тому, що мова – це лише засіб спілкування, є глибоко хибним. Мова нерозривно пов'язана з культурою і свідомістю. Згідно з відомою концепцією Гумбольдта-Сепіра-Ворфа, відношення людини до явищ дійсності значною мірою зумовлене мовою: «Кожна мова окреслює навколо народу, що нею говорить, коло, з якого можна вийти, лише увійшовши до іншого кола» (В. Гумбольдт); «Мова є керівництвом до сприйняття суспільної дійсності... Люди живуть не в самому лише об'єктивному світі та у світі соціальної дійсності, ...але й *під владою конкретної мови* даного соціуму... Було б помилкою вважати, що ми можемо повністю збагнути дійсність, не залучаючи мови, або що мова є другорядним засобом для розв'язку деяких окремих проблем спілкування й мислення. Насправді [уявлення

про] «реальний світ» значною мірою несвідомо будують на мовних нормах даного суспільства» (Е. Сепір) [цит. за Тищенко 2007: 44].

Оволодіваючи іншою мовою, людина опановує й іншу культуру. Цей процес називають терміном *акультирація*, що позначає сприймання індивідом або цілою етнічною спільнотою культури іншої спільноти, що тісно пов'язано з мовою.

Російський мовознавець Євгеній Верещагін обґрунтував зв'язок між типами білінгвізму та рівнями акультирації [Верещагін 1969]. Початкова акультирація, згідно з його теорією, характеризується поєднанням рідних і вторинних елементів культури, коли моделі поведінки, культурні стереотипи більшою мірою визначаються рідною культурою. Цьому рівневі акультирації відповідає субординативний, або рецептивний, білінгвізм. Середній, або просунутій, акультирації властиве глибше засвоєння елементів чужої культури. Їй відповідає медіальний білінгвізм. І, нарешті, останньою її стадією є повна, або кінцева, акультирація, якій відповідає координативний білінгвізм, що може спричинити відмову від рідної мови й перехід на другу, засвоєну мову. Наслідком цього рівня акультирації є культурна асиміляція, що призводить до відмови від рідної культури і втрати відповідної етнічної самоідентифікації [Верещагін 1969: 135–140].

Розвиваючи концепцію Є. Верещагіна, українська дослідниця Тетяна Федорчук вважає за доцільне вирізнити два типи білінгвізму у його зв'язку з рівнем засвоєння двох культур – монокультурний білінгвізм і бікультурний білінгвізм. Згідно з її концепцією, монокультурним можна вважати той тип білінгвізму, за якого засвоєння другої мови обмежується набуттям певної мовної компетенції, але не призводить до появи компетенції культурної, тобто до можливості інтерпретації смислів, зафіксованих в іншій культурі.

Натомість бікультурний білінгвізм передбачає наявність у свідомості індивіда двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, якими володіє білінгв. На думку Т. Федорчук, тип бікультурного білінгвізму формується тоді, коли оволодіння другою мовою, поряд з рідною, відбувається в ранньому віці, що має наслідком

високий рівень володіння як першою, так і другою мовою [Федорчук 2004: 8–9].

У цьому ж дослідженні зазначено, що явище напівмовності, або суржику, треба розглядати окремо: «Відсутність засвоєння на високому рівні хоча б однієї з мов, неможливість інтерпретації глибинних смислів тієї чи іншої мови призводять до відсутності у маргінальних осіб повноцінної когнітивної бази, нездатності їх бути носіями, реципієнтами і трансляторами певної національної культури. У цьому разі можна припустити наявність у свідомості етномаргіналів фрагментарного співіснування двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, з яких складається суржик... Фрагменти двох когнітивних баз у свідомості етномаргіналів можуть досягти максимального симбіозу, а самі ці індивіди стають таким чином носіями і трансляторами креолізованого типу культури» [там само: 9].

Отже, мішане мовлення формує етномаргіналів, подвійну ідентичність яких аналізує у своїх працях Роман Кісь. Культуролог визначає етномаргіналів як осіб, «що стоять на межі двох етнокультурних (лінгвокультурних) світів і не є органічно інтегрованими у жоден з них. Звідсіля – ціннісно-орієнтаційна та поведінкова амбівалентність етномаргіналів. Зазвичай, зокрема в умовах міст України, в урбаністичному довіллі етномаргінал є **носієм, реципієнтом і транслятором креолізованого типу культури**. Ця остання – наслідок **інтерференції** отих “двох світів” саме в умовах етнополітичної “недобудованості” цивілізаційної несамоодостатності, а також структурної і функціональної неповноти нашого українського світу» [Кісь 2002: 33–34].

У таких випадках спроби пристосування до російської мови і, відповідно, залучення до російської культури відбувається на поверхневому рівні, що призводить до знекультурування людини, до розриву її зв'язків зі своєю етнічною спільнотою, втрати почуття національної солідарності, що формується в цілісному соціокультурному середовищі.

Оскільки національна мова, культура й ідентичність перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності, розростання зросійщених напівмовних середовищ становить реальну загрозу

державному суверенітетові. Новітня російська експансія в соціокультурний простір країни позбавляє українців, як і в радянський період, культурної перспективи і має наслідком люмпенізацію населення.

«І російська царська, і російська радянська русифікація завжди найбільший успіх мала в основному серед людей малописьменних, позбавлених будь-якої культури і відповідно – власної усвідомленої ідентичності, – пише Оксана Пахльовська. – У радянські часи загалом невігластво було оголошене достоїнством. Невігластво культивувалося як гарантія політичної лояльності... Не йдеться про всіх без винятку громадян, які розмовляють російською мовою. Йдеться, власне, про не-громадян, про той продукт радянської “соціальної інженерії”, який руйнує Україну і який зруйнував Росію. Це, власне, і є той позбавлений культури, ще цілковито підрежимний за своєю ментальністю *homo sovieticus*, який так вперто воює впродовж ось уже скількох років за російську як “регіональну” мову, а сам не здатен вивчити жодної мови, крім “советского языка” – хиткої піраміди фікцій, яка так і залишилась його єдиним “культурним” референтом. А тим часом, якщо і є “двомовність” у цих ареалах, то не українсько-російська, а дещо більш специфічна: це “двомовність” суржика і мата» [Пахльовська 2008: 445].

Гострота присуду О. Пахльовської має цілком реальні підстави. Знекультурення суспільства, втрата моральних орієнтирів, розкладовий вплив засобів масової інформації виявляється у загрозливому, подібному до ракової пухлини, розростанні тих типів мовної комунікації, які в ієрархії соціокультурних рівнів мови належать до найнижчих. Обидва названі авторкою різновиди репрезентують усне ненормативне мовлення. Проте якщо суржик паразитує на українській мові, нехтуючи її норми і спотворюючи їх через безсистемне використання елементів російської мови, то російська нецензурщина належить до грубої непристойної мови, яка порушує норми комунікації, оскільки в здорових суспільствах соціокультурний примус накладає табу на вживання вульгарної лайки.

Незвичайне, порівняно з іншими країнами, поширення мату в Росії закорінене в її деспотичній системі. Воно є хворобливою,

психічно викривленою реакцією на відсутність людських прав, на необмежене законом застосування насильства, на загальну атмосферу незахищеності й приниження, в якій постійно перебуває людність цієї країни. Із ліквідацією в 1917 році вищих соціальних верств російського суспільства було знято соціальні бар'єри у використанні вульгарного різновиду російського просторіччя і його поширення набуло тотального характеру.

Відомо, що українській народній традиції був властивий стійкий імунітет щодо вживання російського мату. В колективній етнічній свідомості відповідна брутальна лайка трактувалась як чужий звичай, а його наслідування засуджувалося народною мораллю.

Це не заперечує наявності в українській мові свого набору лайок, і то не меншого за обсягом, ніж в інших мовах. Проте наша обценна лексика сформувалась на базі інших лексико-семантичних шарів. Зокрема, найпоширеніший в російській мові обценний фразеологізм, в якому слово «мати» вживається в брутальному сексуальному контексті, що його походження вважають спільним з деякими східними мовами, був неприйнятним для української етнічної свідомості.

Проте тотальна національна і соціальна уніфікація населення, здійснювана в СРСР шляхом поєднання терору з відповідними мовно-культурними практиками і демографічним плануванням, зняла соціокультурний бар'єр, що відчувував в українському суспільстві вживання брутальної російської лайки.

У зіткненні двох просторічних ненормативних типів мовлення – українського і російського – суржик як стратегія пристосування українців до російськомовних партнерів виявився цілком беззахисним перед агресивним натиском брутального російського просторіччя. Ніщо так виразно не підтверджує думку О. Пахльовської про люмпенізаційний вплив на український соціум російської мови, яка стала «носієм вульгаризуючих концептів», як випадки поєднання суржикізованого мовлення з російським матом. Використання такого мовного коду в міжособистісному спілкуванні демонструє не тільки світоглядну й культурну убогість, а й асоціальний цинізм його носіїв.

На жаль, подібна мовна поведінка набула своєрідної моди, особливо в молодіжних середовищах. Всеукраїнські масштаби розростання хвороби можна побачити з описів мовної ситуації населених пунктів у різних регіонах України, що їх виконують студенти Києво-Могилянської академії як одне із завдань соціолінгвістичного семінару. Майже у всіх роботах студенти зазначають, що вживання російської обценної лексики належить до звичайних явищ і в міських, і в сільських середовищах майже всіх областей. Найприкрішим є те, що зазначена мовна хвороба нині вразила навіть студентські аудиторії, які мали б чинити опір проявам невігластва та безкультур'я. На підтвердження дозволю собі навести фрагмент запису суржику, насиченого російським матом. Запис зроблено в студентському гуртожитку Рівненського національного університету водного транспорту в лютому 2008 року:

«Прийшов на пару, повтикав, б...ь, пофіг... декан щось цеє... вимахується... сьодня один препод, бля, мене зає...в, кароче, звонить до мене, а я, блін, трубки не беру, пішов він на хер... та такий лопух, бля, повний... на Бандери дерево веде, контужений... Такий, знаєш, перед бабами рісуєця, знаєш, бля, такий модний чел, щітає, шо перед тьолками... а так, з кимось базарити...»

Культурний рівень міжособистісного спілкування двох студентів, які далі провадили «світську» бесіду за грою в карти, вичнавав обмін такими виразами: «селюх, бля», «сам ти селюх», «не базарь, бля», «два рази бахну і засохнеш», «закрой арбуз, бо шяс семечькі повилітають», «не, ну чьотко лаха розвів», «вата ти тупа», «замажся», «мухабойку закрий», «чюєшь ти, рішала, я тебе парішаю шяс» тощо.

Роман Кісь, наголошуючи на все більшій насиченості дискурсів навіть у студентській субкультурі та в інтелігентських колах блатною лексикою і фразеологією, яка раніше побутувала тільки в межах російської вуличної та кримінальної субкультур, вважає це явище «ще не безпечнішим, ніж суржик, бо за ним тягнеться довгий шлейф не просто мовленнєвих одиниць, а негуманних ритуалів і мовнопсихічних побудов, які, проникаючи в глибини

розуму, руйнують самі підвалини культурного досвіду – міняють сам триб життя, стиль поведінки» [Мова 2008: 64].

Нинішня поширеність вульгарної непристойної мови засвідчує причиново-наслідковий зв'язок денаціоналізації з суспільною деморалізацією, про що писав свого часу О. Потебня. Домінантна мова в русифікованих областях перериває спадкоємність культурного розвитку українського етносу, блокує вплив української літературної мови в її кращих зразках, культивованих у престижних інтелектуальних колах. Таким чином, російська мова стає засобом пониження культурного рівня населення, провідником вироджених, zdegradovanih форм мовної поведінки.

Через нездатність влади запровадити механізми захисту свого інформаційно-культурного простору населення найбільш зросійщених областей Сходу й Півдня опинилось у міжкультурному вакуумі, в стані напівмовності, напівкультурності, а відповідно, й національної напівпритомності. Відтак не дивно, що до владних структур у цих регіонах потрапляють представники тих політичних сил, для яких національні інтереси не є пріоритетними. Освітньо-культурний рівень деяких керівників і депутатів обласних та міських рад на Сході й Півдні засвідчує не тільки їхня агресивна налаштованість супроти державної мови, а й нерідко «культура» тієї російської мови, якою вони спілкуються. Відомий з Інтернету запис діалогу двох очільників Харківської міської ради продемонстрував усій країні, що російська нецензурщина – це норма неформального спілкування у високих кабінетах Харкова.

Найгірше те, що подібну вкрай звульгаризовану українсько-російську мовну суміш експлуатують і популяризують окремі представники масової культури, відповідно сприяючи її поширенню серед молоді. Для прикладу можна навести текст пісенного «шедевру» популярного співака Кузьми Скрябіна:

Я вечером малу забрав на дискатеку,
Ми довго там були, бо пішли ще до колеги.
Він робе в кабаку і маєдох..я бухла.
Ми хляли аж до рана, бля, а рано ше ригали.

Нема різниці, всьо завжди коштує гроші,
Хіба що ріжна є завжди на всьо ціна.
Якщо за гривню два яйця купити можна,
То дві машини вже не можна ніх..я.

Я своїй малій, шо називаєсся Натаха,
Подарив труси, котрі залазять в сраку.
На розмір замалі – Натаха каже, трохи жме:
Залізли в сраку так, шо вже не видно їх вопше.

Моя падруга – то дівушка струйова:
Кароче, не заставиш, би оділа шось х...ове.
Батя в податковій, братуха в ГАІ.
А ми з Натахов, бля, пінаєм х...і!

[цит. за Винничук 2010]

В інтерв'ю, які співак роздає російським ЗМІ, він демонструє маргінальну свідомість, залежну від стереотипів, поширюваних маніпуляційною російською пропагандою. Вплив таких хибних стереотипів, що їх впроваджують у масову свідомість газети про-російської орієнтації, засвідчує, наприклад, відповідь Кузьми на запитання про його ставлення до російської мови: «Самая большая дурость, которая творится в этой стране, – постоянное сталкивание лбами Востока и Запада. В языке причину ищут – да кому какая разница, на каком языке кто говорит? Куча стран, та же Швейцария, Канада – там есть разные проблемы, но никогда не было проблемы “на каком языке разговаривать? Какой язык будет государственным?” [там само]. Показовим тут є нав'язане російськими засобами масової інформації покликання на Швейцарію і Канаду, історія формування яких не має нічого спільного з Україною. Натомість замовчується той очевидний факт, що абсолютна більшість європейських країн, та й ті ж Сполучені Штати Америки поставили на основі однієї національної мови, що об'єднала населення в межах своєї держави.

У загальнодержавному масштабі наявність значної кількості населення з нечіткою мовною поведінкою (вона становить, за підрахунками дослідників, 15–20 % від загального числа населення країни) зумовлює невизначеність мовної ситуації в Україні, оскільки

ця частина населення може змінювати мовну ідентичність залежно від політичної ситуації [Лозинський 2010: 29].

Зупинити хворобливі мовно-культурні процеси денаціоналізації і соціальної деградації може лише мобілізація всіх культурних сил суспільства, що особливо важливо нині, коли державні виконавчі структури усунулись від свого прямого обов'язку впровадження контролю за виконанням 10-ої статті Конституції України.

7. Суржик в радянській і пострадянській масовій культурі

Відомо, що комуністичний режим тримався не лише на терорі і всеосяжному контролі над суспільством, а й на великому ошуканстві. Вміння застосовувати витончені маніпуляційні технології для розкладання національних культур, традицій, загальнолюдських моральних засад забезпечили режимові значно довше перебування при владі порівняно з іншим тоталітаризмом – нацистським. «Нацистський задум суперечить загальнолюдській ідеї добра, – зазначає Ален Безансон. – Комуністичний задум спотворює і розкладає її, бо виглядає гарно і дозволяє багатьом неухватним долучитися до проекту. Проект, будучи недосяжним, не залишає можливості дати йому моральну оцінку – хіба що засобами, не здатними досягнути своєї мети. Відтак вони самі стають дійсною метою. Долучаючись до злочину, брехня робить його привабливішим і небезпечнішим» [Безансон 2007: 43–44].

Комуністичний режим застосовував різноманітні методи фальшування дійсності й поширення ментальних стереотипів, потрібних для формування з підвладного йому населення слухняної маси, позбавленої власної думки та гідності. Багатий матеріал для вивчення маніпулятивних технологій прихованої ідеологічної пропаганди дають артефакти радянської масової культури.

На особливу увагу в цьому зв'язку заслуговує радянська масова культура, адже за її посередництвом можна було значно ефективніше, ніж це робила офіційна пропаганда, нав'язати масовій свідомості потрібні ідеологеми. З цією метою режим використовував сміхові та сатиричні жанри популярної культури, що сприяло реалізації спланованого проекту поступового перетворення української мови на білуду кальку російської.

Для висвітлення відповідних схем прихованої маніпуляційної антиукраїнської практики варто розглянути творчість попу-

лярного в 50–70-х рр. минулого століття комедійного дуету – Тарапуньки і Штепселя (Юрія Тимошенка та Юхима Березіна).

Лінгвістичний аналіз проведено за двома фільмами, створеними на кіностудії імені Олександра Довженка – «Штепсель женит Тарапуньку» і «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя» (подаємо назви російською мовою, як вони титрувались у радянський час).

Дует Тарапуньки і Штепселя був двомовним – перший говорив позірно українською мовою, а фактично суржилом, другий – російською.

На функціонально-стильовому рівні мовлення російськомовного представника дуету не відповідало україномовному партнерові. Штепсель виголошував свою партію літературною, добре інтонованою мовою, тоді як Тарапунька вживав не літературну форму мови, а суржик.

Оскільки в мовному вираженні комедійний дует будувався на двох мовах і одна з них була представлена літературним стандартом, а друга – ненормативним мішаним варіантом, в підсвідомість масового глядача «ненав'язливо» впроваджувалось сприйняття російської мови як норми спілкування, а української – як її порушення. Мовлення Тарапуньки мало продемонструвати комічність і недолугість української мови порівняно з розвинутою повноструктурною російською. Ось кілька найвиразніших прикладів з мовної партії Тарапуньки:

– Я ж казав, нам нужно подняться до уровня современной техники.

– Ты шо – мене за дурня считаєш?

– А з висотою в два п'ятдесят пора кончать.

– А я демократ. Я дав жінці повну свободу. Вона пішла рабботать. Стала бригадиром комуністичної праці. На всіх дошках пошани висіла.

– Вона як почне шпарить по-іноземному, так і не поймеш, про шо вона говоре... Вона вже всі країни об'їздила, от немає ще країни, а вона вже туди їде.

– Первое я вже год не бачив (йдеться про обіди) второго, второе – я два года не нюхав первого, а третье – чого ти такий маленький бутерброд взяв?

- *Лучше курка в руках, чим чайка в міністерстві (йдеться про машину «Чайка»).*
- *Вона коктейлі пила, а я дітей іскусвеним молоком поїв.*
- *Да нет. Тільки в прийомний день можна попасти, і то там така очередь стоїть, можна подумати, що там воблу дають.*
- *Підписала резолюцію «Розібратися» і передала в отдел рогатого скота.*

Відтак в комедійній акторській парі суржикомовний партнер постає в образі відсталого неосвіченого провінціала, нездатного адекватно сприймати сучасне міське життя, науковий прогрес з його технічними новаціями. За своїми поведінковими і світоглядними характеристиками він різко контрастує з російськомовним партнером, що втілює образ впевненої в собі, добре освіченої міської людини, обізнаної з останніми науковими досягненнями.

Відсталість Тарапуньки підкреслює і його неспроможність вимовляти слова іншомовного походження, наприклад *синхрофазотрон*, і такі, приміром, сентенції:

– *Подумаеш – техніка. Мій дід на волах їздив, так то ж були розумні істоти, а це – шпинтики-винтики.*

Несамостійність української мови, її залежність від російської і взорування на неї підкреслено в багатьох епізодах обох стрічок. Так, у фільмі «Штепсель женит Тарапуньку» є сценка, де головні персонажі разом співають простенькі куплети. Манера, в якій їх виконано, знов-таки, двома мовами, а також специфічне відтворення російськомовного тексту Штепселя в україномовній версії Тарапуньки виразно підпорядковане завданню продемонструвати глядачам вторинність і меншовартість української мови порівняно з російською. Кожен куплет спочатку співає російськомовний Штепсель, після чого його повторює начебто українською мовою Тарапунька. Що це за мова, можна проілюструвати на прикладі будь-якого куплету. Так, Штепсель співає:

Но если даже туго приходится,
Не теряемся – я и ты.
Всё на двоих мы делим, как водится,
И тогда беда – полбеда.

Повторений Тарапунькою в позірно українському перекладі текст набуває такого вигляду:

Якщо нам дуже туго приходиться,
Не розгубимось – я і ти,
Все ділим пополам ми, як водиться,
І тоді біда – півбіди.

Українську версію російського куплету важко назвати перекладом. Це типовий зразок калькування, наслідування вихідного тексту. Так, в українській мові не вживаються ані прислівник *туго*, ані дієслово *приходитьсЯ* в тому значенні, в якому їх вжито в розглядуваному російському тексті. Українською тут слід сказати *сутужно* або *скрутно ведеться*. Скальковано й ідіому *как водится*. Українською її слід перекласти *зазвичай*. Навіть виданий в радянський час «Російсько-український словник» з кількох версій перекладу російської ідіоми – *як ведеться, як заведено, як звичайно, як водиться* кальковану форму подає на останньому місці [Русско-украинский словарь 1969: 138]. Росіянізмом є й лексема *пополам*, в українській мові їй відповідає *навилі*. Зросійщений варіант має також граматична форма – закінчення першої особи множини майбутнього часу у словоформі *ділим* (рос. *делим*) замість нормативного *ділимо*.

Як бачимо, позірна перекладна версія куплетів спотворює українську мову, усуває всі семантичні відмінності її від російської. Такий «переклад» позбавляє мову самобутності, робить її копією російської, в якій всі відмінності від оригіналу зведено на рівень окремих фонем.

Залежність на мовному рівні Тарапуньки від Штепселя поєднувалась на змістовому рівні з повною поведінковою підпорядкованістю україномовного персонажа російськомовному. Рольовий розподіл партнерів відбувався за опозицією *розумний – недоумкуватий*, яка відтак накладалась на протиставлення *вправний мовець – недорікуватий мовець*.

Несамостійність україномовного (точніше – суржикомовного) персонажа підкреслено вже в назві одного з фільмів – «Штепсель женит Тарапуньку». Впродовж усієї дії в обох стрічках Штепсель керує Тарапунькою, останній виконує всі його команди, навіть

найбезглуздіші. Загальний комедійний ефект фільмів повністю будується на образі українця Тарапуньки. Штепсель в усіх розігруваних сценках лишається розважливим і серйозним, спрямовуючи й корегуючи дії партнера й визволяючи його з халеп, в які той потрапляє через своє простацтво й довірливість.

Особливо промовистою є фінальна сцена фільму «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя», в якій Штепсель ставить експеримент з дистанційного управління діями Тарапуньки. Російськомовний партнер звертається до суржикомовного з такою пропозицією: *«Ну, допустим, тебя назначили руководить делом, в котором ты ничего не понимаешь. Так я при помощи радиоволн, воспринимаемых биотоками мозга, буду давать тебе директивные указания, и ты отлично справишься с этой работой»*.

За вказівкою Штепселя Тарапунька відправляється керувати зоопарком. Після низки абсурдних ситуацій, в які потрапляє простак через те, що слухняно виконує всі команди керівного партнера, який помилково спрямував йому накази, призначені для виховання маленького сина, Тарапунька скрушно констатує: *«Руководю по твоім директивам»*.

В обох фільмах використовується і такий засіб маргіналізації української культури, як пародіювання народних пісень. Коли Тарапунька починає співати пісню «Їхали козаки з Дону додому» Штепсель уриває його, глузуючи з «несучасності» пісні і коментуючи її слова в знущальному тоні: *«Где ты видел казаков?», «Чего они ехали с Дона?», «А Галя что делала на Дону?», «И что, они за границу прямо в шароварах поехали?»* тощо. Під впливом знущальних коментарів партнера Тарапунька починає пародіювати текст народної пісні, висміюючи й вульгаризуючи його. Наведемо кілька прикладів «перелицьованого» на суржик приспіву (у написанні зберігаємо вимову слів): *«Сдала їм під дачу кануру собачу», «Бо сорочки вишивали дочки, Фраки ті паршиві шили в індошиві», «Ідем до Лондону випить самогону»*.

Порушення українських норм під впливом російської інтерференції спостерігається в пародійованому тексті на всіх мовних рівнях – фонетичному (неправильне наголошування словоформи

до Лондону), морфологічному (*їдем* замість *їдемо*, *випить* замість *випити*), лексичному (*канура* замість *буда*). Очевидною є й крайня примітивність і вульгарність співанок, що їх під керівництвом російськомовного партнера виконує Тарапунька.

Ще один приклад соціального й культурного приниження українців пов'язано з кіносюжетом про фантастичні перетворення, які відбуваються у так званій *сатиральній машині*, назву якої утворено шляхом контамінації рос. *стиральная машина* і *сатира* (з фільму «Смеханические приключения Тарапуньки и Штепселя»). Призначення машини – перетворювати осіб асоціальної поведінки у зразкових громадян. Вельми промовистою в контексті нерівноправної конкуренції двох культур є сценка подібного перевтілення епізодичного персонажа. На «чистку» до *сатиральної машини* Штепсель з компанією запихають випадкового перехожого – п'яницю, який непевним кроком пересувається київською набережною, співаючи українську народну пісню «Ой, хмелю мій, хмелю!». Відбувши «очищення» в закритій машині, персонаж набуває цілком іншого, цивілізованого вигляду і, що характерно, змінює не лише пісню, а й мову. З машини замість упослідженого соціального маргінала виходить молодий красень і співає російську пісню. В ній ідеться про якусь величну річку і, оскільки співак виконує її на тлі дніпровських пейзажів, можна припустити, що це – Дніпро. Проте знакова для української культури назва жодного разу не згадується. Ба більше, в пісні вжито традиційний вислів російського фольклору «*Река моя, прохладушка*».

На фоні київських краєвидів у фільмі виконують ще одну російську пісню, яка в титрах заявлена як «Песня о граде Киеве». В пісні йдеться про заснування Києва. Її текст також насичено елементами, притаманними російському фольклору, натомість він не містить жодних ознак присутності в давньому місті українського етносу. Тут згадано, що місто засноване «трьома богатырями», а це викликає асоціації не з літописним переказом про трьох братів – засновників Києва, а з трьома героями російських билин, одного з братів названо «парень по имени Щек» тощо.

До цього слід додати, що в обох фільмах за участю комедійних акторів звучить багато пісень, які виконує ансамбль «Граймо»

і окремі співаки, проте в музичному репертуарі абсолютно переважають російські естрадні твори. Українська культура представлена поодинокими вкрапленнями народних пісень, як-то «Била мене мати», що її співають три доньки Тарапуньки.

Ще одна народна пісня «Ой, у вишневому садочку», яку виконує жіночий ансамбль, зазнає дивної трансформації і отримує пародійний візуальний супровід. Пісню співають на тлі закоханої пари, причому чоловік виступає в образі неохайно вбраного суб'єкта з кепочкою на голові і гармошкою в руках і має досить потворну зовнішність і придуркуватий вираз обличчя. Для увиразнення сценки з невдалим залицяльником в текст вставлено не відомий народній пісні приспів такого змісту: *«Ой не стій під вікном, не махай рукавом, бо не вийду і не стану я з тобою, дураком»*. Ще один введений приспів такого ж «естетичного» характеру хор співає з елементами західноукраїнської говірки: *«Я ж тя в своїй хаті за собаку мала»*.

Показово, що жодних пародійних інтерпретацій не торкається виконання російських пісень – і народних, зокрема *«Ой полным-полна коробушка»*, і сучасних.

На прикладах аналізованої комедійної телепродукції можна простежити, отже, асиміляційні практики соціокультурної підміни, відчуження населення від своєї мовно-культурної спадщини, створеної попередніми поколіннями. У фільмах, дія яких відбувається на українській території, штучно вибудовується середовище, з якого вилучаються явища української культури, а замість них візуальний і звуковий простір наповнюється знаками російської культури – традиційної і сучасної. Елементи української мови й культури вводяться в невеликих дозах і обмежуються низьким стилем, переважно відразним і звulьгаризованим.

Гібридизація й примітивізація української мови в суржикомовних партіях комедійних персонажів мала демонструвати масовому глядачеві її цілковиту несамостійність і меншоваргісність порівняно з розвиненою літературною російською мовою. Відтак, за задумом творців такої сміхової продукції, у її споживачів мало сформуватися стійке переконання в непотрібності, зайвості української мови.

Подібну стратегію мовного калькування й гібридизації, застосовану для створення української версії російської партійної нововови, розкрила Оксана Забужко в есеї «Мова і влада» [Забужко 1999: 122–123].

Аналогічне використання суржиків з метою дискримінації української мови й приниження українців можна проілюструвати на прикладі п'єси Олександра Корнійчука «В степах України».

Написана в 1941 році, комедія впродовж багатьох післявоєнних років не сходила зі сцени. Після смерті Сталіна, в часи хрущовської «відлиги» автор вніс у текст деякі незначні зміни – відмовився від згадок про «великого вождя», зняв зі складу персонажів реальну постать маршала Будьонного, який в початковому варіанті з'являвся у фіналі п'єси, ввів фрагменти пісень з тогочасного радянського репертуару. Проте основний зміст п'єси лишився незмінним.

За змістовим наповненням і стилістикою п'єса відповідала соціреалістичному канонові зображення «щасливого» колгоспного життя, еталонні зразки якого представляли такі популярні радянські кінострічки 30–40-х років, як «Кубанські козаки», «Багата наречена», «Свинарка і пастух». В сучасній кінокритиці ці фільми називають «фентезі». Метою яскравих картинок щасливого пейзажного життя з білозубо усміхненими героями й героїнями була вкрай цинічна підміна, маскування реального злиденного рабства колгоспного села, в Україні й на Кубані ще й постгеноцидного.

У такій же стилістиці було створено і п'єсу Корнійчука «В степах України». Українські степи у зображенні драматурга населяли щасливі пейзажи, що натхненно трудились на колективних полях, весело й радісно, зі співами, танцями й виставами, проводили дозвілля й були сповнені безмежною вдячністю комуністичному керівництву за дарований їм колгоспний рай.

Оскільки конфлікт є обов'язковою віссю сценічного дійства, в Корнійчуковій п'єсі його роль виконувало протистояння двох голів колгоспу – прогресивного і відсталого. Прогресивний голова колгоспу «Смерть імперіалізму» Саливон Часник активно викорінював приватновласницькі пережитки в свідомості селян, обмежуючи їхнє господарювання на присадибних ділянках, тоді як

недостатньо свідомий Кіндрат Галушка менше опікувався виконанням колгоспних планів, дозволяючи своїм селянам вести й невелике приватне господарство. Водночас у п'єсі неодноразово підкреслювався добробут, в якому буцімто живуть селяни обох колгоспів. Галушка: «Кожен робить цвітущу жизнь, як хоче. Слухай. Часник, твої люди їдять пампушки з салом? Їдять. І мої, хвалити Бога, на відстали...» [Корнійчук 1985: 247].

Для сучасного дослідника тоталітарного мистецтва п'єса Корнійчука може становити інтерес як класичний зразок псевдомистецького твору, призначеного обслуговувати комуністичний агітпроп. На окрему увагу заслуговує і мова, якою написана п'єса.

Українське село в зображенні Корнійчука постає всуціль суржикомовним. Суржи́ком говорить більшість персонажів п'єси. Обидва голови колгоспу – і «прогресивний» Часник і «відсталий» Галушка, їхні дружини – Палажка і Параска, сільський міліціонер, рядові колгоспники – усі вживають у діалогічному мовленні українсько-російську мішанину. Для прикладу наведемо такий діалог:

Галушка: ...Ти думаєш, як партейний Часник, то можеш мені вказувати? Тепер, брат, безпартейний більшовик ще більше важить, ніж партейний. Я тобі кажу як безпартейний більшовик: не сунь свого носа в мої горшки, в курсі дела. Не розстроюй мене, не чіпляйся, я тебе й знати не хочу!

Часник: Слухай, ти, безпартейна галушка, ти можеш гордити тин аж до неба, але я від тебе не відстану, я до самого ЦК дійду, бо ти мені руки зв'язуєш...

Уперьод, уперьод! Хіба товариш Ленін віддав своє життя тільки за те, щоб наші животи були набиті галушками? Та нікогда цього не може бути, щоб живіт мечту людей великих убив. Раз до комунізму йдем, Кіндрате, так треба йти до нього швидко і щодня.

Галушка: Як! Я проти комунізму? Хіба я несознательний! Але нехай мене Часник не тягне до комунізму, мені й у соціалізмі добре, я тільки ще в ньому пристроївся, і він мені ще не надобів

[Корнійчук 1985: 247].

До рис, призначених індивідуалізувати мову Галушки належить постійно повторюваний ним з українською вимовою російський фразеологізм в *курсі дела*. Такою ж мовою говорять дружини

обох голів – Палажка і Параска, чиї імена мають викликати асоціації з відомими персонажами Нечуя-Левицького.

Палажка: ...А ти ж сам говорив, що при польному комунізмі таких, як ми, зватимуть ще зовсім молодими [там само: 233]; Товаришу секретар обкому, прошу вас вплинути по партійній лінії на Часника, щоб дав згоду

[там само: 265].

Показовим є й такий «високо» інтелектуальний діалог на реалістичну тему Галушки з дружиною:

Галушка: Дурна ти. Тепер бога нема.

Параска: Але щось же його заміщає?

Галушка: Неввесно, ніяких вказаній на це не було

[там само: 244].

Карикатурної форми набуває використання російського офіційно-ділового стилю в мовній партії представника місцевих правоохоронних органів:

Міліціонер: Громадянине, давайте не будемо прерікатись. Я при спольненії службових обов'язків, і тут перед вами не Петро, а старший міліціонер товариш Редька, і це треба понімать! [там само: 207]

...І я добавочні свєдєнія запишу до протоколу [там само: 212].

...Діло ваше незаконне...Треба понімать, що свідок – це єсть перший чоловік у судовому ділі

[там само: 240].

Бракує ресурсів української мови для висловлення своїх почуттів й іншому персонажеві п'єси – Филімону Довгоносику. Розповідаючи про своє кохання до дочки Часника, Довгоносик вдається чомусь до лексики з арсеналу російської сентиментальної літератури минулих століть: «Ти знаєш, цілий рік терзала мою душу, ох, як терзала! Я, брат, що тільки не робив, чувствительні листи писав, стільки подарунків взяла її мати – таку дівчину взять нелегко» [там само: 225].

Лексика зі сфери сентиментальних російських романів відповідає пісенному репертуарові, що його виконує Довгоносик. Разом з дружиною Галушки Параскою він співає, граючи на гітарі, російський романс «*Я встретил вас*». У сольному виконанні Довгоносика в п'єсі звучить такий російський романс:

*Когда простым и нежным взором
Ласкаешь ты меня, мой друг,
Необычайным цветным узором
Земля и небо вспыхивает вдруг*

[там само: 224].

В редакцію твору, зроблену в 1963 р., Корнійчук ввів ще популярну в 60-х роках пісню «*Подмосковные вечера*». Ще одну тогочасну російську пісню, написану з приводу польоту Гагаріна в космос, – «*Я верю, брат, караваны ракет...*», співають у п'єсі сільські діди, причому в наведений в тексті строфі української версії пісні вся лексика належить або до спільного з російською мовою фонду, або ж скалькована з російської:

*Я вірю, брат, каравани ракет
Помчать нас вперед від зорі до зорі.
На пильних дорогах далеких планет
Зостануться наші сліди*

[там само: 228].

Таким чином, пісенна культура українського села в зображенні драматурга представлена старовинними російськими романсами і тогочасними модними радянськими піснями. З соціокультурного простору післявоєнного села, зображеного в комедії, автор видувив не лише українські народні пісні, а й навіть тогочасний естрадний пісенний репертуар, створений українською мовою в УРСР. Присутність україномовної пісні в п'єсі зведено лише до одного наведеного вище тексту, скалькованого з російської, – тобто такого, де українській мові відведено вторинну роль, підпорядковану оригіналу.

Оскільки дискурс п'єси відтворював ситуацію диглосії, за якої російська й українська мови протиставляються за шкалою «високе/низьке», «престижне/непрестижне», пристосоване до

престижнішої російської мови гібридне мовлення селян відтворювало бажаний для влади асиміляційний напрям розвитку мовної ситуації в Україні. В цьому плані не лише змістове, а й мовне вирішення п'єси О. Корнійчука «В степах України» відповідало соціальному замовленню партійного керівництва, яке спрямовувало розвиток культури в республіках СРСР на нівеляцію національних відмінностей і створення на основі російської мови однорідного мовно-культурного середовища.

П'єса О. Корнійчука була призначена легалізувати й популяризувати зміну мовно-культурної ситуації в українському селі, яке традиційно було головним осередком збереження української мови, витіснити на маргінес українську культуру – як традиційну, так і новітню, навіть в її вихолощеному в художньо-смысловому плані радянському різновиді.

Оскільки повноцінне існування мови нерозривно пов'язано з повнотою функціонування культури, створеної цією мовою, витіснення української культури з українського села спричиняло й маргіналізацію української мови, її деградацію через поширення креолізованих українсько-російських форм усного мовлення.

У працях з міжкультурної комунікації спостережено безпосередній зв'язок явища мовної креолізації зі зміною культурного середовища.

«Складні системи, – зазначено в одній з таких праць, – зіштовхуючись і взаємопроникаючи, можуть породжувати повне або часткове переродження своєї культури. В національній культурі носії чужої культури, входячи до складу нації, яка її створила, знищують і саму культуру, і її споживача. При цьому вони “привласнюють” національну культуру, адаптуючи її.

Інший випадок, коли відкритість системи національної культури на вході й виході спричиняє не знищення виробника і споживача, а заміну попереднього артефакта. З таким наслідком ми стикалися, наприклад, в Україні, де українська мова виявилась витісненою з життя української нації російською або породила нову субмову, яку називають “суржи́ком”. Подібне явище було в Чехії, де чехи продовжували існувати, але чеська культура була потіснена німецькою культурою. За сприятливих умов у цьому випадку

можливе національне Відродження, як це було в Чехії в ХІХ ст. В іншому випадку міжкультурної комунікації змінюються не автор і споживач, а сам артефакт, місце якого посідає артефакт 2» [Зинченко, Зусман, Кирнозе 2007: 111–112].

Слід зазначити, однак, що до України советської доби можна зарахувати і перший, і другий з наведених прикладів згубних наслідків міжкультурної комунікації, оскільки перед заміною артефактів української культури російськими влада знищила мільйони її носіїв шляхом спланованого штучного голодомору.

Особливий цинізм таких творів, як «В степах України» Корнійчука, а також популярних кінострічок про колгоспне життя на кшталт «Кубанських козаків» полягав у тому, що їх призначенням було приховати за фальшивими картинами буцімто щасливих трудових буднів і достатку реальне злиденне життя постгеноцидного українського селянства, яке злочинна влада фактично перетворила на рабів, фізично ліквідувавши перед тим значну його частину, зокрема цілу верству міцних господарів, на яких було навішено презирливий ярлик «куркулів».

Фальшивим було й зображення в п'єсі стану культури в тогочасному українському селі. Якщо російськомовні пісні радянської естради на кшталт «Подмосковных вечеров» завдяки засобам масової інформації поширювались на всій території Радянського Союзу, то популярність російських міських романсів ХІХ ст. в пісенному репертуарі сільських мешканців викликає великі сумніви. Ще в 70-х роках, не кажучи вже про 50-ті й 60-ті, в українських селах на весіллях та під час інших святкових подій співали народні пісні. Збереження цієї традиції відтворено, наприклад, у новелі Григора Тютюнника «Одавали Катрю» в епізоді весільного застілля, коли односельці співають пісню «Ой братіку, сокілоньку, ой братіку, сокілоньку, та візьми ж мене на зимоньку...», причому письменник підкреслює об'єднувальний і гармонізуючий вплив спільного виконання старовинної народної пісні на людські стосунки.

В епізодах з виконанням російських романсів у п'єсі Корнійчука «В степах України» можна було б вбачати наслідування образу Возного з «Наталки Полтавки» І. Котляревського. Проте

перенесена в цілком відмінну ситуацію радянського колгоспного села відповідна аналогія була позбавлена художнього сенсу. Якщо Котляревський в образі Возного висміював намагання представників сільського чиновництва пристосувати своє мовлення до вищої «панської» мови і покручена мішанина з двох мов, якою говорив Возний, на тлі повноцінної української мови простих селян увиразнювала його сатиричне зображення, то російські романи у виконанні персонажів Корнійчука у створеній автором всуціль суржикомовній атмосфері швидше виконували роль диглосного протиставлення російської мови як мови «високої» культури креолізованих «низькій» українській мові.

Ряд інших деталей, які, за задумом автора, мали, очевидно, викликати комічний ефект, у поєднанні з суржикізованим мовленням знижували колективний образ українського селянства, моделюючи відповідне середовище як простацьке й малограмотне. Семантично зниженням є весь ономастикон п'єси. Її дійові особи наділені такими іменами й прізвищами: *Саливон* (викликає асоціацію з *салом*) *Часник*, *Кирило Галушка*, *Редька*, *Гримайло*, *Довгоносик*, *Джміль*, *Печериця*, *Макогон*. Останні прізвища рядових колгоспників до того ж обігруються в зневажливо-зниженому стилі в кінці п'єси, коли перевихований секретарем обкому Галушка радо передає свій «відсталий» колгосп під керівництво «передового» Часника:

Галушка: *Слухай, Саливоне. (Взяв під козирок). Під твоїм – під вашим керівництвом. Я з цих печериць, макогонів, джмелів... Я їм такий диктант зроблю, що будете ви мені, голубчики, повністю у курсі партійного дела!*

[Корнійчук 1985].

До мовних характеристик персонажів у п'єсі «В степах України» належить, крім вживання суржику, нездатність вимовляти довгі слова й нерозуміння слів іншомовного походження. Наприклад, міліціонер Редька, освідчуючись дівчині в коханні, не може вимовити її ім'я по батькові:

Кирино Пант... Пантоли... телимонівно... я вас, так би мовити, по... по усім статтям покохав

[там само: 238].

Ця ж риса властива мовній партії Галушка:

*В Радянській країні підписи дозволено збирати прихильникам миру, а не паляям війни. Ми за мир і за су...су... суще-
ствованіє...*

[там само: 261].

Цей же персонаж перекидає слово *компромат* у *компроментант, диктат* у *диктант* тощо.

Таким чином, розглядувані п'єси Корнійчука не так відтворювали мовно-культурну дійсність повоєнного українського села, як значною мірою штучно моделювали диглосну ситуацію ієрархічного співіснування двох мов, за якого російська мова виконувала роль провідника повноструктурної культури, а українській відводилась вторинна функція, обмежена побутовою сферою. Суржик у зазначеному драматургічному дійстві, як і в дуєті Тарапуньки і Штепселя, був засобом маргіналізації в масовій свідомості україномовних середовищ як простацьких і малограмотних. Гібридизація й примітивізація української мови в суржикомовних партіях комедійних персонажів мала демонструвати масовому глядачеві її цілковиту несаможиттєвість і меншовартісність порівняно з розвиненою літературною російською мовою. Відтак, за задумом творців такої сміхової продукції, у її споживачів мало сформуватися стійке переконання в непотрібності, зайвості української мови.

Як бачимо, утвердження гегемонії російської мови в УРСР не обмежувалось сферою партійного життя. Її престижність і привілейоване становище носіїв забезпечували в «братній» республіці підступні маніпуляційні технології, що застосовувались у кіно- й телевиробництві. Великі можливості для зросійщення українців і маргіналізації носіїв української мови надавала тоталітарному режимові сміхова культура, розрахована на масову аудиторію.

Здавалося б, із постановням Української держави і наданням українській мові статусу державної подібні практики мовно-культурної дискримінації українців відійдуть у минуле. З огляду на роль масової культури у формуванні суспільної думки й вихованні

молодшого покоління українська влада з перших же днів незалежності мала впровадити мовно-культурну політику якнайбільшого сприяння створенню національної кіно- і телепродукції, газет і журналів, детективів і жіночих романів тощо. Натомість владні структури за керівництва всіх чотирьох президентів виявили байдужість до українізації цієї царини, вкрай важливої для зміни пострадянської ситуації. Через нездатність української влади захистити свій інформаційно-культурний простір російська продукція лишилась панівною в усіх сферах масової культури.

Масова культура – породження індустріалізації й урбанізації. З її виникненням поділ культури на елітарну й масову замінив попереднє розрізнення елітарної, або аристократичної, і народної культур. Більшість населення постіндустріальних країн отримує інформацію й розваги саме зі сфери масової культури. Звичайно, це культура стандартизації та пониження рівня, проте вже внаслідок масовості її споживача їй належить роль «створення колективного суспільного розуміння» [Сторі 2005: 18].

Чимало західних культурологів трактують масову культуру як «різновид ідеологічної машини, що без великих зусиль відтворює панівну ідеологію», як «поле битви між “опором” залежних суспільних груп та “єднальними” силами поглинання, що діють в інтересах панівних груп суспільства» [там само: 27, 29].

Треба сказати, що на початку 1990-х років було зроблено перші обнадійливі кроки в цьому напрямі – на державній телестудії було створено серіал «Роксолана», екранізовано кілька класичних і сучасних творів українських авторів, з'явився телеканал ICTV, що майже всі зарубіжні фільми й серіали демонстрував у якісних українських перекладах. Проте невдовзі всі ці починання було згорнуто і почалась нічим не стримувана інвазія Росії в інформаційно-культурний простір України.

Поширення російськомовної масової культури, до складників якої входить і спадщина радянського періоду, і новостворена візуальна, музична, книжково-журнальна продукція, заблокувало формування інформаційно-культурного простору на питомій національній основі. Втрати, яких зазнає при цьому українське суспільство, полягають не тільки в зовнішньому звуженні тієї сфери

побутування української мови, що належить до найважливіших для збільшення її комунікативної потужності. Не меншу загрозу українській культурі, а відтак і національній свідомості громадян, становить застосування в російськомовній популярній продукції маніпуляційних технологій приниження української мови, що продовжує розглянуту вище радянську практику. Саме з цією метою в російськомовних телепрограмах широко використовується суржик.

Передусім тут слід згадати Верку Сердючку – популярний персонаж розважальних телевізійних програм, створений талановитим актором Андрієм Данилком. Особливої популярності Сердючка набула після демонстрації розважальної програми «СВ-шоу», в якій актор зіграв роль провідниці, що запрошує до свого вагонного салону гостей і провадить з ними розмови на різні теми. Сердючка говорила суржиком, що разом з екстравагантною зовнішністю й одягом створювало комічний ефект.

Упродовж кількох років Сердючка була найяскравішою зіркою українського шоу-бізнесу. Надзвичайна популярність цього образу, створеного телевізією, навіть давала підстави для співвіднесення його із символом України. Цікаві міркування з цього приводу знаходимо, наприклад, у Ігоря Померанцева: «У різні часи різні письменники висловлюють різні коди, дух десятиріччя. Говорячи про Україну 2000-х, хоч як це дивно, але я б назвав Верку Сердючку. У цьому образі пересікаються час, смаки, вульгарність, сміх над самим собою» [Померанцев 2009].

Однак, попри безсумнівно талановиту імітацію мови й стилю поведінки відповідного типу простої жінки з провінції, яку уособлює Сердючка, цей образ може мати й негативний вплив на масову свідомість. Це пов'язано з соціокультурним контекстом, в якому відбувалось спілкування Сердючки з партнерами в програмі «СВ-шоу». Її співрозмовниками були переважно зірки російського шоу-бізнесу – відомі актори, співаки, композитори. Гра на різних мовних регістрах у зазначеній комунікативній ситуації полягала у притаманному сміховій культурі протиставленні неправильного, комічного мовлення правильному, серйозному. Слід зазначити, що пародійна масова культура, яка використовує неправильне

мовлення як засіб досягнення комічного ефекту, водночас завжди лишає в реципієнта переконання, що «поруч із ненормальною мовою, котру ви миттєво переймаєте, все одно існує якась здорова мовна норма» [Сторі 2005: 255–256].

Принизливий для української мови вплив сценок, розіграних в «СВ-шоу», полягав у тому, що Сердючка імітувала, «передражнявала» провінціалок, які говорять скаліченим українсько-російським гібридом, тоді як «здорову» мовну норму представляли її російськомовні партнери по комунікації, до того ж вищі за соціальним статусом. Важливо підкреслити, що роль провідниці передбачала й обслуговування чергового високого гостя з Москви.

Оскільки суржик є субкодом, перехідним між українською та російською мовами, введення його в протиставну пару з літературною російською мовою, що корелює з опозицією *нормативне, серйозне/ненормативне, смішне*, в свідомості тієї частини аудиторії, передусім підліткової, яка некритично сприймає телевізійні картини, викликає стійку асоціацію суржику з українською мовою загалом як мовою «неправильною» порівняно з «правильною» російською. Такої асоціації не виникало б, якби поряд із Сердючкою були партнери, що розмовляли українською літературною мовою. Це відтворювало б соціокультурний контекст різних форм побутування української мови, в якому присутній і зразковий нормативний варіант мови.

Характерно, що, як зауважив Ярослав Поліщук, «...більшість росіян, котрі були гостями відомого телесалону Верки Сердючки, вважали, що мова артиста саме і є українською нормативною мовою (!). Звісно, що в такому варіанті їх дивувало, навіщо українцям було вигадувати власну мову (а відтак — і державу також), якщо вона така близька до російської. Ефект провокації, як переконуємося, спрацював блискуче» [Поліщук 2003: 277].

Модель міжмовної комунікації, застосована в «СВ-шоу», продовжила тарапунько-штепселівську традицію спрощення й висміювання української мови, що впроваджувало в масову свідомість стереотип її меншоварті порівняно з престижною російською.

Це підтверджують, зокрема, соціолінгвістичні роботи студентів Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Наприклад, Анна Лях в есеї, написаному в 2009 р., так описує соціокультурне середовище спеціалізованої київської школи № 125, в якій вона навчалась: «Якщо згадати інформаційно-розважальний простір п'ятирічної давнини, важко згадати приклад якісного українського продукту. Надзвичайно популярною була російська естрада, улюблені пісні вивчалися напам'ять, у розмові між собою любили цитувати їх. З українських акторів найпомітнішим був Андрій Данилко, який зіграв злий жарт. Більшості здавалося, що мовлення Верки та їхнє власне подібні, тому намагалися уникати спілкування українською, а україномовних дражнили "верками", "фермерами" і т. п.» [Масенко 2010: 215].

Така ж експлуатація суржику як недолугої напівмови на тлі повноцінної російської спостерігається в усіх або майже усіх комедійних передачах, створених на українському (!) телебаченні впродовж майже двадцяти років незалежності. «Довгоносики», «Кролики», «95-ий квартал» – ці та інші комедійні персонажі активно експлуатують українсько-російський мовний гібрид для створення образу недорікуватого примітивного хохла, що сприяє збереженню в Україні колишньої радянської схеми мовнокультурних відносин, згідно з якою роль престижної мажоритарної мови відводилась російській, а підпорядкованій міноритарної – українській.

Слід сподіватися, проте, що вплив розглядуваних маніпуляційних методів обмежується малоосвіченою аудиторією з послабленим почуттям національної гідності. Нині все більше освіченої молоді ігнорує підконтрольну іншій державі телевізійну продукцію як джерело інформації та розваг. Центри міжособистісних і міжкультурних контактів переміщуються до Інтернету, де людина має широкі можливості вибору. У зв'язку з цим до першочергових завдань української інтелігенції належить розширення в Інтернеті українського сегмента.

8. Суржик в сучасній художній літературі

Хоча соціо- й психолінгвістичні дослідження, які б давали можливість простежити динаміку процесів акультурації й денационалізації, що відбувались в українському соціумі впродовж минулого століття, з відомих причин відсутні, вони знайшли відображення в кращих творах художньої літератури. Так, Григорові Тютюннику в багатьох його новелах, що відтворюють життя українського села 50–60-х років минулого століття, вдалося навіть у жорстоких умовах тоталітарної цензури показати соціальну катастрофу, що її переживало село через мовно-культурне відчуження зросійщених міст, куди масово виїздило молодше покоління.

У новелі Г. Тютюнника «Одавали Катрю» кілька виразних деталей показують духовний бар'єр відчуження, що його вибудовало зденационалізоване місто між селянами як носіями традиційної етнокультури і національно змаргіналізованими міщучками. Чи не найпромовистіше це відображено в епізоді весільного застілля, коли односельці співають пісню «Ой братіку, сокілоньку, ой братіку, сокілоньку, та візьми ж мене на зимоньку...».

Сільська громада постає у цій сцені як одна велика родина, яку спільний спів об'єднує не тільки в сучасному дійстві традиційного весільного обряду, а й в історичному часовому вимірі пов'язує зі спадщиною попередніх поколінь: «Від цієї давньої, ущерть наливої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на вях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як самотній птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співали ту пісню, а одна многоголоса душа...» [Тютюнник 1984: 157].

У цьому епізоді письменник показує гармонізуючий вплив старовинної пісні на людські стосунки. Відчуття причетності кожного до спільної духовної спадщини, непідробна краса відтвореної багатьма попередніми поколіннями пісні ошляхетнює душі людей, підносить їх над дріб'язковістю й гризотами щоденного життя. «Ще вчора, – продовжує письменник, – Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненко́ий, шукаючи собі “ворога”... Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були – і не вони» [там само: 157].

Натомість наречений, що приїхав з міста, куди він забере й Катрю після весілля, не відчуває спадкоємного зв'язку з традиційною культурою свого народу. Змаргіналізованість свідомості нареченого засвідчує його реакція на обряд, до участі в якому його змушує звичай. «Язичники», – зневажливо кидає молодий Катрі після привселюдного поцілунку, якого вимагає від них, згідно з традицією, громада. Ущербність етнічної свідомості виявляє й приятель молодого, що висловлює своє захоплення дружним співом хуторян фразою «Дають хохли!». Цей персонаж ідентифікує себе як «корінного донбасівця», хоча батьки хлопця, за його ж словами, родом з Вінниці.

Розкладовий, деморалізаційний вплив винародовлення виявляється не тільки в тому, що наречений, його мати і приятель, «корінний донбасівець» зчужіло відмежовуються від мови, пісні, звичаїв селян, а й передусім у тому, що вони зневажають народну культуру, вважаючи себе, міських жителів, причетними до «вищої» цивілізації. Натомість естетичні вартості позбавленої національного ґрунту міської псевдокультури «корінних донбасівців» ілюструють ті суржикомовні пісеньки, що витісняють в українських селах автентичний пісенний фольклор. Одну з таких пісенок співають дівчата з новели Тютюнника «Обнова»:

Бела кофта, чорний бантик,
Ох, зачем розв'язував?

Я любила тіб'я тайно,
Ох, зачем розказував?

[Тютюнник 1984: 125]

За новелами Г. Тютюнника можна простежити психологічні механізми формування суржикумовної особистості. Намагання пристосуватися до іншої мови, яку селянин, переїхавши до міста, вважає «вищою» за свою, успадковану від батьків, диктує й відповідну поведінку у стосунках з оточенням. Портрет такої «загубленої» людини змальовано в новелі «Син приїхав», що не була опублікована за життя автора. Син Никифора Дзякуна Павло приїхав у рідне село навідати батьків. Він живе і працює в місті, добре заробляє, навіть має власну машину, що на той час було ознакою розкошів. Молодший Дзякун не пропускає нагоди похизуватися своєю заможністю й зверхньо дивиться на колишніх односельців.

Риси характеру цього персонажа майстерно передано через його мову. Павло говорить небагато, але послуговується лише суржиком: «Про це будьте вверені»; «Ну, за зустрічу»; «Всьо в наших руках»; «Там першу щуку прогавив, тепер – розмечтався»; «Смотря яка дорога» тощо.

Як показує письменник, денаціоналізація впливає на моральні якості особистості. Павло в усьому шукає лише вигоди. Це добре видно з його відповіді на батькове звертання, кого ж запрошувати в гості: «Якщо вже кликати когось з чужих, то нужних людей, полезних. Голову колгоспу чи ще когось, хто вам пригодиться». У такому ж дусі він розмірковує про стосунки між батьками подружжя: «А от я скільки не наблюдаю життя, то зробив вивод, що жінчиним і чоловіковим батькам бачитися не треба. Ті не понаравляться тим, ті – тим, слово за слово... Ті нашепчуть дочці, ті – синові. І пішло: лайки, ссори...» [Тютюнник 1984: 179].

Батько ж Павла так радіє приїздові сина, що починає пристосовувати свою мову до його суржику: «Та й скільки ж людей під твоїм руководством?»; «Як умієш жить, то все харашо й буде»; «А тобі, при твоїй должності, при своїй машині...» тощо.

Як показує Григій Тютюнник, українське село, що навіть після жаклих спустошень 30–40-х років ще зберігало національний

дух, здатний зродити ціле покоління митців-шістдесятників, у 70-х роках почало духовно занепадати й винародовлюватись під тиском розкладових процесів, що поширювалися зі зросійщених міст.

Завдання руйнації залишків природних мовно-культурних середовищ українських сіл і містечок успішно виконувала й російськомовна радянська масова культура, впроваджувана через засоби масової інформації. Епістолярна спадщина Григора Тютюнника містить лист до Миколи Стеблини від 20 серпня 1970 року, в якому письменник залишив опис «культурного» життя тогочасного полтавського села: «В селі удень глухувато: роботи людям багачко. Зате ввечері воно оживає. Починається з клубу. Приходить зав. (недавно закінчив культосвітній технікум і тепер веде культуру на селі), закручує магнітофонну стрічку, щодня одну й ту ж, і тоді над Мануйлівкою, цим щирим, майже старосвітським українським селом, чути: “А нам всьо равно, а нам всьо равно...”. Це перша. Друга: “Што жє будит щеловеком через десять тисич лет?...”. Трете: “Толи дождик, толи снег, толи будит, толи (разом) нет”...; четверте: “Арррлята учаца летать, арррлята учаца летать...”. Тоді все спочатку. І так щодня, до отупіння, до одуріння» [Вічна загадка любові 1988: 130].

Під дією таких мовно-культурних стратегій гібридні українсько-російські форми мовлення, перехідні до російської одномовності, набули розростання, загрозливого для виживання етносу. Слід враховувати й підтримку цих руйнівних процесів в офіційно впровадженій лексикографічній і редакторській практиці зближення української мови з російською.

Якщо Г. Тютюнник художньо відтворює експансію гібридного мовлення, що шириться в селах через посередництво колишніх селян, зросійщених у міських середовищах, то проза Валерія Шевчука дає образні картини специфіки формування й консервації гібридних українсько-російських форм мовлення у містах.

Як показує цикл прозових творів В. Шевчука з сучасного життя Житомира, суржик локалізується передусім на околицях міста. Дослідниця мови В. Шевчука Галина Врублевська зазначає: «Зазвичай середовищем побутування гібридної мови є малі соціальні

спільноти, причому як стійкі (суржикомовні сім'ї, професійно-виробничі колективи), так і стихійні (як-от "двір", "лавочка біля під'їзду" ринок, базарчики тощо)» [Врублевська 2002: 13].

Герої творів В. Шевчука – це мешканці житомирської околиці, чимало з них – вихідці з села в першому поколінні. Психологічний портрет суржикомовця з житомирської саги письменника переважно збігається з образами, відтвореними в новелах Г. Тютюнника. Це люди з обмеженим світоглядом, які, проте, пишаються своєю нинішньою належністю до «городської» культури, намагаючись наслідувати її зовнішні ознаки: «Не називайте мене Петриком, – раптом обірвав пісню Горбатий. – Що я, сільський? Я й народився в городі». «Не звіть мене по-сільському – Петрику, а звіть по-городському – Петя! Інакше я з вами разгуварувать не стану» [цит. за Врублевська 2002: 13].

Цікаву мовну градацію персонажів, що корелює з соціальною, дає письменник у повісті «Жінка-Змія»: «Геннадій говорив суржиком, оскільки був "робочий клас", ми ж із Юрком говорили правильно, хоч Юрко ніби теж був "робочий клас", але хлопець він розвинений, я б сказав, інтелігентний; я ж був інтелігентом із походження – мати моя вчителька. Олег же говорив жаргоном, який він вважав російською мовою, і чомусь через це відчував над нами зверхність. Але це було б вряди-годи, мовну проблему ми поміж себе погоджували, в основному, безконфліктно – кожен говорив, як йому хотілося, хоч, можливо, завдяки "мовній проблемі" я з Юрком товаришував ближче, ми навіть мали сяку-таку національну свідомість, навіть цікавилися українською літературою, що потім Юркові вилізло боком» [Шевчук 1998: 6].

У романі Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» також присутній суржик як тип мовлення, характерний для приміської зони, у цьому творі – київської. Українсько-російською мішаною спілкуються епізодичні персонажі роману – подружжя Зозулястих з села, що знаходиться поблизу Києва: «Як хочете ту картину взяти собі, то я не протів... як ти, Галю? Хай би забирали, да? Воно нам не сильно й нужно... Тільки відки я знаю, що ви мені правду кажете? Це так усяке прийде в хату й зачне забирати усе, що йому понаравицца...» [Забужко 2009: 689–690]. Показово, що під

впливом емоційного збудження у внутрішньому мовленні дядька суржик щедро «збагачується» російським матюжчям.

Опис хатнього інтер'єру подружжя містить й виразну соціокультурну характеристику цих персонажів: «З досвіду Андріян знає, що такі сільські дуки – ті, хто в брежнєвську добу доп'явся туди, де можна вкрасти: колгоспне начальство, завферми, за-всклади, директори МТС, – старовини якраз не зберігають, ха-паються чимскоріше замінити її на нове, на “городське”, і дочок своїх називають Ілонами й Анджелами, а не Катрями й Марійка-ми, – що в дядька дочки, це він збагнув зі скирти «Cosmopolitan»-ів та «Лиз» на книжковій полиці та з поналіплюваних, здається, всюди, де лиш зоставались відкриті площини, гламурних реклам-них постерів, що вдарили в ніздрі, як нашатир, їдким духом сьо-годення...» [там само: 674].

У романі Ю. Андруховича «Дванадцять обручів» до суржикомовних належать два персонажі – дівчата Ліля і Марлена, що їх режисер Ярчик Волшебник запросив до пансіонату в Карпатах, де відбувається дія роману, щоб зняти їх у рекламному кліпі.

З цими персонажами пов'язане в романі сатиричне зображення деградованої масової культури, яку продукує українське телебачення. Джерелом для творчих пошуків Ярчика слугують порнографічні сайти, і для зйомок у кліпі він заради економії на гонорарах, замість пристойних модельок наймає «двох місцевих бідолах – стриптизерок, фарбовану начорно блондинку і фарбовану набіло брунетку, відповідно “Лілю” і “Марлену”, як він ко-лись їх назвав» [Андрухович 2003: 119]. У найменнях цих персо-нажів письменник іронічно обіграє два жіночих імені *Лілі* і *Мар-лен* з популярної німецької «Пісні самотнього вартового» часів першої і другої світових воєн, що у приспіві зливаються в одне наймення.

Національну й соціальну змаргіналізованість Лілі й Марлени виявляє і зміст їхніх розмов, і убогий суржик, яким вони спілку-ються. Ось зразок мовної партії Лілі: «Ти Леську з тридцять другої групи в училищі помниш? Крашена така, нічо особенне! Так вона тепер в Італії, в цій, ну такий город з водою тіпа як Венеція, зна-еш? У неї там тіпа місто в платном туалеті – просто сидіти весь

день. І получає нормально, а ще вроді мужика найшла, якогось армяна чи грека чи тіпа цього. І вміти нічо не вміла, даже на сцені роздітіся...» [там само: 124].

Рівень винародовленої псевдокультури, яку продукує кліпмейкер Ярчик Волшебник з такими «акторками», ілюструє промовиста деталь. Згідно зі сценарними пропозиціями, Лілі й Марлені в кліпі відведено декоративну роль гуцулок з відповідним етнографічним антуражем. Натомість у повсякденному спілкуванні поза зйомками дівчата вживають слова *гуцулка* і *гуцулка Ксеня* як образливі лайки: « – Нічого ти не знаєш, *гуцулка дурна*, – заперечила Ліля... – Сама ти *гуцулка*, – не втрималася Марлена, жбурляючи в Лілю порожньою, на жаль, косметичкою. – *Гуцулка Ксеня!* – додала вона, щоб допекти остаточно» [там само: 124].

Художній портрет суржикомовної особистості й відтворення психологічної атмосфери, що панує в невеликому колективі, де суржик є головним засобом спілкування, сатирично зображено в комедії Ірини Марченко «Музей нашої пам'яті» [Марченко 2008].

Дія п'єси відбувається у великому східноукраїнському місті, в «Музеї нашої пам'яті», заснованому в часи незалежності для почесної місії збереження українських традицій, артефактів культури і провадження патріотично-виховної роботи з молоддю. За мовними характеристиками невеликий колектив музею розподіляється таким чином: кілька його працівників і один із заступників належать до носіїв суржику, одна працівниця говорить російською і ще один заступник директора є координативним двомовцем, який із суржикомовними колегами спілкується українською літературною мовою, а з російськомовною – літературною російською.

У п'єсі дотепно зображено світоглядну й поведінкову амбівалентність суржикомовних персонажів. Їм бракує не лише чіткої національної орієнтації, а й моральних засад, що виявляє їхню повну невідповідність покладеній на них високій місії охоронців національної культури й історичної пам'яті.

Трактування української культури зведено в музеї до демонстрації окремих зовнішніх її ознак, поза будь-яким смисловим її наповненням. «Як заходиш і бачиш Наталку з бандурою – зразу

понімаєш: в українську культуру прийшов, – міркує один із заступників директора. – Для наших дідів і не только – балдьож!» [там само: 138].

Пристосуванство як визначальна риса психологічного портрету працівників музею виявляється у постійних змінах експозиції «під клієнта». Для представників української діаспори з Канади під портретом Шевченка вони виставляють сокиру, граблі і напис «За що скородили списками московські ребра?» як символи гайдамацького руху. Натомість перед приїздом російського колеги з Нижнього Новгорода цитату під портретом Шевченка замінюють на «Обнімітєся, брати мої, молю вас, благаю», замість сокири і грабелів кладуть рушники і хліб, а поряд з Шевченком вішають портрети Пушкіна й Маяковського.

В музеї панує корупція – все цінне з речей, що їх дарують люди, директор із заступниками розкрадають. Природно, що атмосферу в колективі, яким управляють нечисті на руку керівники, визначає дрібне інтриганство, доносителство й підсиджування.

Особливою колоритністю відзначається образ головного спеціаліста музею Любові Василівни, що переїхала до міста рік тому з районного центру («кузні національних кадрів», за іронічною реплікою російськомовної колеги), де працювала в школі вчителькою. Безоглядна урвителька, яку не стримують жодні етичні бар'єри, відзначається рідкісним невіглаством, проте це не заважає їй швидкому кар'єрному зростанню. Шляхом спритного плетіння інтриг, підлабузництва до начальства й доносів на колег вона швидко досягає успіху. У фіналі п'єси Любові Василівні вдається усунути з посади одного із заступників директора і сісти в його крісло.

Показником низького культурного рівня колишньої вчительки, а тепер успішної музейної працівниці виступає в п'єсі її мова – потворна суміш українських і російських слів. Для прикладу можна навести фрагмент її розмови з директором, якому вона скаржиться на наймолодшого колегу Сергія:

«Потом Серьожечка дорогой. Враг, настоящий враг! Нашо ви його в институт встроили, та ще й у Львов до бандерівців? Їздило туди, їздило, а тоді, бач, як заговорило. Каже, шо в нас

з вами суржик кругом. Шо йому стидно нас слухать. Та я почти двадцять лет проробила в школі і методкабінетом завідувала, і одні грамоти получала. І щоб оце од його, бездельника, слухати! Воно ж біля музея тинялось без роботи нікому не нужно. Село – селом. А тепер найнялося шпіоном. І все, шо тут єсть, передают до майстерні».

[Марченко 2008: 134].

Тему суржику своєрідно тлумачить у діалозі з Сергієм ще один його носій – заступник директора з характерним прізвищем *Рвець*:

«Взять хоч би суржик, протів якого ти виступаєш. Не тільки наша Мотька чи там даже іногда я, а й кругом на Україні, і в адміністраціях, і в міністерствах, і в правительстві, і в кругу самого верху, що вже вище тільки рай – всюди балакають хтозна по-якому. Собственно так, шо родная месность, можно сказать, представлена в кабінетах, щоб хохла ні з ким не можна було спутать. Етім же языком показується й наша Пам'ять».

[там само: 144].

У фіналі п'єси Любові Василівні таки вдалося за допомогою доносів посісти місце заступника директора Крищенка. І хоча Крищенко, який є людиною російської культури, що глибоко зневажає все українське, глузуючи у відвертій розмові з російськомовною колегою з «музею *їхньої* пам'яті», лише шкодив музейній справі, заміна його на Любов Василівну, яка позиціонує себе як українську патріотку, нічого не змінить – залишиться та сама показуха, оказамилювання й використання державних грошей у власних інтересах. Про це свідчить і те, в який спосіб нова керівниця разом з Рвцем планують використати гроші, виділені урядом «щоб на Восточній Україні діти полюбили український язык»: «Любка шо? – повідомляє співробітникам Рвець. – Обізвала конкурс общенародним. А хто буде провірять? Месні діти трохи прийдуть – і хватить. Вона хвотограхвії поробить, кругом розішле та підпишеться, шо це її робота, – і на рівному місці заробить собі авторітет. Батьки самі бігтимуть з подношеннями, їй тільки знай носом крути, таке чи не таке несуть» [там само: 151].

Зрозуміло, що такі «патріоти» жодної протидії російським шовіністам не створять. Останні тільки чекають свого часу. «Ах, Светочка, – звиряється Крищенко російськомовній Світлані Ніколаївні, – ми с вами работаем в музее ихней памяти, а память у них известно какая... Хотя... терпенье и труд всё перетрут... Будем надеяться...» [там само: 130].

Таким чином, суржикомовні персонажі в сатиричній комедії Ірини Марченко «Музей нашої пам'яті» представляють тип «совка» – людини обмеженої, бездуховної й асоціальної, зосередженої лише на здобутті матеріальних вигод. Потворна мовна мішанина, якою вони говорять, є показником низької культури, пристосуванства й подвійних стандартів у поведінці. Патріотичну риторичку, що замінила колишню комуністичну, вони використовують з тією ж метою – як ширму, що прикриває безоглядний кар'єризм і урвительство (на це вказує й літературний онім – прізвисьце *Рвець* одного з героїв п'єси).

Заради справедливості треба сказати, що суржик в мовних партіях персонажів сучасної прози далеко не завжди виконує функцію їх негативної характеристики. Наприклад, у новелі Олександра Ірванця «Наш вожатий Фреді Крюгер» суржик, яким дівчинка-підліток оповідає про своє перебування в піонерському таборі, лише увиразнює беззахисність дитини, страхи, які вона переживає в чужій казарменній атмосфері табору: «А він зібрав весь отряд перед клубом, построїв парами і тримав, поки всі не построїлись, хоч ніхто і не хотів строїться, як будто ми маленькі діти з младших отрядів, але він молча стояв собі збоку, на нас і не дивлячись навіть, і тут в одне мгноєнє всі вдруг разом поняли, що еслі не построїмся, то будем стоять тут до утра, і так тихо і бистренько розібрались по парам, і вже стояли мовчки й дивились на нього, а він, ніби очнувшись, згадав про нас і скомандував: "Шагом марш!"» [Ірванець 1997: 167].

У розглянутих вище творах суржик у функції мовної партії персонажів переважно реалістично відтворює ідіолектні форми мішаного українсько-російського мовлення, що побутують в Україні. Поряд з цим, у деяких авторів гібридне мовлення набуває виразних рис штучного авторського конструювання мовної мішанини,

що дає підстави говорити про літературизований суржик. Таким терміном Тарас Кознарський, а за ним Артур Брацький позначають мову оповідань Богдана Жолдака (збірки «Антиклімакс» і циклу оповідань «Прощавай, суржику!») [Кознарський 1998: 24; Bracki 2009: 225–226].

Сконструйований Б. Жолдаком суржик в оповіданнях, написаних від першої особи, створює пародійний образ «совка» – людини із зашороною герметичною свідомістю, сформованою колишнім советським агітпропом. Для прикладу наведемо зразок мови, якою написано новелу «Смерть двох академіків». Оповідач міркує над причинами Чорнобильської аварії, вбачаючи їх, цілком у дусі старих стереотипів, нав'язаних советською пропагандою, у ворожих підступах поляків і американців:

«Багато різних базік, особино які вусаті, обвиняють нас не тільки в Чорнобильській АЕС, але і в його саркофагуванні. Що це, мовляв, підкладена міна замедліного дійства під українську демократію і її будущий генофонд. Що значитільно прощє було б розібрати після вибуху останки ядерної катастрохви, тоді б вони не чаділи вибросами на наше життя.

Чи так лі ето?

Бо аварію на четвертом блоку зробили не партократи, а Лєха Валенса. І я щас це бистрінько докажу, вєдь партократи всі, як один, живущі тут, рядушком з аварійой, а Валенса за приделами границь. А тому нідостіжим її послєдствіів»

[Жолдак 1994: 38].

Звичайно, такою мовою ніхто не говорить. Пересічний мовець, тим паче суржикомовець, не вживає у повсякденній мові таких ознак писемного стилю, як віддієслівні іменники (спотворене *саркофагування*) або ж дієприкметники активного стану (спотворене *живущі*). Крім того, письменник досягає комічного ефекту шляхом руйнації синтаксичної структури речень, де в парадоксальний спосіб поєднуються спотворені конструкції писемної мови (*нідостіжим її послєдствіів*) з лексичними елементами українського і російського усного мовлення фамільярного типу (*базіки, вусаті, бистрінько, рядушком*).

Як зазначає Тамара Гундорова, суржик Б. Жолдака – це створений ним «вербальний пам'ятник героєві тоталітарного типу» [Гундорова 2005: 119]. Дослідниця трактує використання суржику у Б. Жолдака і Л. Подерв'янського як рису постмодерної літератури: «Український суржик, білоруська трасянка – це форми гібридності мови, яка своєю неофіційністю, простонародністю і просторозмовністю підриває авторитетність офіційної мови. В певному сенсі суржик – також відкриття чи нововинайдення постмодернізму» [там само: 121].

На окрему увагу заслуговує мова п'єс Лєся Подерв'янського, в якій поєднано суржик з російським матом, що викликало неоднозначну реакцію в колах української інтелігенції. «Схоже, що Лєсь Подерв'янський не мав особливих проблем із вибором мови, – пише Володимир Діброва. – Він обрав драматургію, і це дало йому змогу вільно поєднувати російську та українську мови із суржиком і матом. (Або, якщо точніше, оздоблювати щиру матірну мову російськими та українськими вкрапленнями)» [Діброва 2001: 27].

Критик Вадим Трінчій інакше оцінює мовний експеримент письменника: «Все ж таки додамо, що економнішим і правдивішим був би запис російською абеткою, а не українською, себто Гоголів варіант орфографії суржику, а не, скажімо, Жолдаків, бо герої Подерв'янського частіше розмовляють каліченою російською, ніж каліченою українською. Однак, вийшовши в Україні, книжка механічно репрезентує українську мову, додаючи до поважного двохсотрічного процесу деякі свободні штришки» [Трінчій 2001: 25].

Проте ніяк не можна погодитися з подальшою інтерпретацією п'єс Л. Подерв'янського у цитованій статті: «Так, матюки, брутальність, насильство комедій Подерв'янського – це все той самий “здоровий глузд” народу класичної української літератури, хіба трохи дикий, мовно не адаптований, не десексуалізований. Українська народницька література стверджує: у посполитих своя окрема правда. Подерв'янський додає: ця правда гостра, запашна, замашна і разюча на дотик, а ще цілковито нецензурна» [там само: 26].

Проведена аналогія п'єс Л. Подерв'янського з українською класичною літературою побудована на підміні понять. За аналог української народної культури критик видає той дискурс насильства, який її зруйнував і витіснив із сучасного села, – дискурс агресивної люмпенізованої російської антикультури.

Використання непристойної мови у Л. Подерв'янського слід розглядати як засіб пародіювання й осміювання низової антикультури, розростання якої набуло небезпечних для психічного суспільного здоров'я форм. Використовуючи вульгарну мову, письменник відчуває через пародійне висміювання її носіїв тип зденационалізованої й декласованої «совкової» ментальності у брутальних проявах, які вона сформувала. Відтак можна цілком погодитися з оцінкою мови автора п'єс, яку їй дала Роксана Харчук: «...переступивши межу, Л. Подерв'янський, безперечно, завдав люмпену й совдепівському комплексу сильного удару» [Харчук 2007: 64].

На жаль, нецензурність об'єкта пародіювання в п'єсах Л. Подерв'янського позбавляє їх можливості широкої популяризації. Попри це, вони мають свого реципієнта і, що вельми показово, в колах студентства й міської інтелігенції, де свого часу поширилась мода на прослуховування усних записів п'єс в авторському виконанні.

У зв'язку з висвітленням функціональної ролі суржику в літературних текстах на окрему увагу заслуговує повість Михайла Бриниха «Шахмати для дибілів», автор якої здійснив досить дивний експеримент з мішаною мовою. Повість продовжує Жолдакову версію її штучного створення. Проте на відміну від новел Жолдака, написаних від першої особи, де суржик виступає засобом самохарактеристики героя, повість М. Бриниха містить і авторську мову, і діалоги персонажів, причому обидва дискурси представляють українсько-російський гібрид. Специфіка літературного суржику М. Бриниха полягає в тому, що автор моделює його шляхом порушення на всіх рівнях норм писемних різновидів української і російської мов, наприклад (в авторській мові): «Мальчік чув, що до нього наближаюцця тяжолі й опасні шаги, але не зважав на них. Він був поглощон поглощенієм чіпсів – так міг би подумати

сторонній набулюдатіль, позбавлений чуття стилю і нездатний проникнути в тайні закамарки дещої душі. Бо насправді мальчик не просто сидів і тупо жрав чіпси да шоколадки – він мічтав. Поки шаги охранныка наближали його до розриву з міром чистих фантазій, він намагався виловити з них побільше судьбоносних знаків» [Бриних 2008: 5]; або (в мові персонажа, доктора Падлюччо): «Лет п'ять назад я взагалі ігнорірував ці жлобські полумери в тірмінології, бо їхня суть – в двойних стандартах теоретично заточеного мозга. Адже “полуоткриті начала” – це саме ненужне шахматне визначення, под яким причаїлись, наприклад кровава і безпощадна Сіциліанська зашита, одкритіше якої може бути тіки перелом гомілки і стегна у трьох местах, і зашита Каро-Канн, суляща чорним длітельну й нудну оборону в стісньонному пространстві» [там само: 47].

Це викликає асоціацію мови повісті з колишнім галицьким язичієм, як зауважила Наталя Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 19]. Слід врахувати, однак, відмінність історичного контексту створення язичія як невдалої спроби пошуку писемної бази для літературної мови. В кінці XIX ст. наміри галицьких москвофілів сформуванати літературний стандарт на основі церковнослов'янської мови зазнали провалу, оскільки зазначена писемна база вже була використана для формування російської літературної мови, що зробило церковнослов'янську писемну традицію значною мірою непридатною для створення самостійної, окремої від російської, літературної мови українського народу. В цих умовах перспективним шляхом формування нової української літературної мови була орієнтація на живомовні діалектні джерела. Хибність пошуків москвофілів підтвердило й закономірне завершення їхньої діяльності відмовою від язичія на користь російської літературної мови.

Натомість експеримент М. Бриниха має характер мовної гри, що її слід розглядати як прояв творчої свободи в її спробах вийти за межі нормативних мовних стандартів. Можна, безперечно, ставити питання про доцільність подібного експерименту, проте наврад чи виправданими є звинувачення автора у зневазі до української мови і зображенні українців «дибілами», як це робить Н. Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 19].

Цікаво, що вживання такої ж форми «інтелектуалізованого суржику» в публіцистиці М. Бриниха – у його критичному відгукові на телевізійну програму «Я люблю Україну!» Н. Дзюбишина-Мельник вважає виправданим мовним засобом, що посилює саркастично-нищівну оцінку програми [там само: 20].

Аналізом мовотворчості М. Бриниха Наталя Дзюбишина-Мельник завершила свою цікаву розвідку «Суржик і суржикізм: стилістичні ресурси», присвячену спробі дослідити динаміку використання суржику і суржикізмів в українській літературі кінця XIX – початку XXI ст. [Дзюбишина-Мельник 2010]. У межах розгляданого періоду дослідниця вирізняє чотири етапи вживання суржику в художніх тестах. В основу хронологічної класифікації Н. Дзюбишина-Мельник поклала принцип протиставлення «свого» й «чужого» за мовною ознакою. Згідно з її висновками, для першого етапу використання суржику (кінець XIX – початок XX ст.) характерним є «позиціонування суржикомовної людини як іншого, чужого, але такого, що може ще стати своїм», другому етапові (20–80-ті роки XX ст.) властиве трактування «суржикомовної людини – іншого вже як свого, тобто інший це теж свій», в літературі третього етапу (кінець 80–90-ті роки XX ст.) суржикомовець – «це вже не інший і не чужий, а цілком свій, як усі. Натомість роль іншого, чужого перебирає на себе україномовна людина». І, нарешті, четвертий етап – це персонажі «Шахмат для дибілів», яких кваліфіковано як «чужих усім» [Дзюбишина-Мельник 2010: 17–19].

Запропонована схема хронологічної градації функцій суржику в літературі видається недостатньо переконливою. У всякому разі її обґрунтування потребує залучення більшого обсягу матеріалу та глибшого психолінгвістичного аналізу. Поки що найбільш відповідним принципом аналізу мішаного українсько-російського мовлення (в аспекті соціокультурних опозицій) слід вважати протиставлення різних соціорівнів мови, де суржик посідає місце низького розмовно-побутового мовлення, що є ознакою недостатнього рівня освіченості й культури його носіїв.

9. Висновки. Перспективи мовно-культурного розвитку України

Побутування суржику як українсько-російського мовного гібриду, що постав внаслідок асиміляційних процесів витіснення української мови російською, в майбутньому не має перспектив.

Утворення Української держави і надання українській мові статусу державної кардинально змінило той характер українсько-російських мовних відносин, що був ґрунтом для виникнення мішаних форм мовлення. Російська мова після розпаду СРСР втратила свою інтеграційну функцію створення «нової історичної спільноти – радянського народу» і набула на території України де-факто статусу мови національної меншини. Натомість до української перейшло її законне право виконувати державотворчу роль головного засобу консолідації населення в межах своєї держави.

Такий же прогноз висловив у підсумковій частині своєї праці про суржик польський славіст Артур Брацкі. З поширенням і вдосконаленням усної форми української літературної мови, зазначає дослідник, суржик як своєрідний ерзац елементів національної мови стане непотрібним. Парадоксально, продовжує А. Брацкі, але саме такий шлях мовного розвитку може створити умови для паритетного співіснування української та російської мов в Україні – української як загальнонародної, домінантної і базової та російської як найлегшої для опанування сусідньої мови, знання якої сприятиме міжнаціональним контактам [Bracki 2009: 251].

Процес поширення українсько-російського мовного гібриду, або напівмовності, а відповідно, і напівкультурності, що формує індивідів з послабленою або роздвоєною етнічною свідомістю, може зупинити лише україномовна освіта, яка має поєднуватись із насиченням засобів масової інформації, передусім телебачення,

українською літературною мовою. З боку осіб, які є гарантами впровадження державної мови – учителів, держслужбовців, журналістів, дотримання її норм має бути обов'язковою вимогою. Від якості їхнього мовлення значною мірою залежить престиж української мови і культури.

Важливим для звуження ареалів мішаного мовлення є також рівень викладання української мови та літератури. З досвіду інших країн відомо, що «там, де школа виявляє спроможність служити передавачем сильної і яскравої літературної традиції, там молодому поколінню з успіхом прищеплюється пильність до інтерференції» [Вайнрайх 1999: 37].

Не менше значення для оздоровлення мовно-культурної ситуації має політика сприяння розвитку й популяризації української культури – елітарної, народної та масової, орієнтованої на різні смаки й рівень сприйняття, а також демонстрація зарубіжної кіно-, теле- й відеопродукції в якісних українських перекладах, що стимулюватиме поширення міських різновидів повсякденного мовлення.

Соціолінгвістичні дослідження засвідчують, що в ситуаціях конкуренції двох мов на території однієї держави перемогу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність. Домінування російської мови в урбаністичних середовищах України легко здолати шляхом насичення медійного простору українською мовою, що, до речі, виразно продемонструвала Помаранчева революція. Як зазначає Роман Кісь, «...локальна комунікативна революція на Майдані... вельми переконливо показала, що разючу асиметрію функціонального і соціопrestiжного статусу повного домінування євразійсько-русофонних дискурсів і третьорядности дискурсів власне українських зовсім нескладно ліквідувати (цебто принаймні збалансувати) у спосіб насичування відповідного соціопростору (простору інфо-комунікативного) принаймні відносно якісним і модерним українським інфопродуктом та більш інтенсивною дискурсивною активністю на своєму власному лінгвокультурному ґрунті» [Кісь 2007: 33–34].

На жаль, з усіх віце-прем'єрів з гуманітарних питань, у тім числі і в помаранчевому уряді, лише В'ячеслав Кириленко виявив розуміння

нагальної потреби українізації мас-медій і встиг за короткий період свого перебування на цій посаді провести важливий закон про обов'язкове дублювання або озвучування іноземних фільмів українською мовою. Однак подібне розуміння з боку представників влади необхідності формування національного інформаційно-культурного простору було радше винятком, ніж правилом, що й призвело до його новітньої окупації з боку Росії. Контроль Москви над українськими засобами масової інформації спричинив поразку на виборах національно-демократичних сил і прихід до влади проросійськи орієнтованої частини політикуму.

Нинішня влада повертає практику колишньої радянської русифікації, що на час її управління державою, безперечно, загальмує процес усунення постколоніальних деформацій у мовно-культурному розвитку країни, що безпосередньо стосується й перспектив побутування мішаних українсько-російських форм усного мовлення. Напрямок розвитку суржику внаслідок його проміжного між двома мовними системами характеру цілком залежить від державної мовної політики. Якщо розширення функцій української мови матиме наслідком поступове вдосконалення живомовних форм побутування української мови і наближення їх до нормативного стандарту, то збереження домінування російської мови в усіх сферах міської комунікації призведе до подальшої деградації повсякденного усно-розмовного українського мовлення і, відповідно, мовно-культурної асиміляції населення.

Показово, що російські націоналісти, демагогічно обстоюючи державну двомовність, хочуть бачити українську мову саме в такому, спрощеному й пристосованому до російської мови вигляді. Намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври Архієпископ Павел в інтерв'ю, яке він дав у серпні 2007 року, так пояснював необхідність надання російській мові статусу другої державної, звинувачуючи комуністів і Партію регіонів у браку «рішучості й сміливості зробити це»: «Я уверен, он (русский язык. — Л. М.) должен признаваться наравне с украинским, то есть быть вторым государственным. Хотят политики или не хотят, но люди разговаривали, разговаривают и будут разговаривать на

русском языке. И читать русские книги... А если меня будут допекать украинским, тем более не настоящим, а тем, во что они его превращают – в не поймешь какой-то полупольский, полунепонятный язык, – то я буду говорить на русском» [Вестник 2007].

Цікаво, що міркування шановного Архієпископа змушують згадати аналогічне формулювання сумнозвісного Валуєвського циркуляру 1863 року, зокрема про те, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что русский язык так же понятен для малороссиян, как и великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык» [Лизанчук 1995: 94].

Варто навести у зв'язку з цим слова Оксани Пахльовської з її статті «Російська “регіональна” як дірка від швейцарського сиру?»: «...Коли українці перестають говорити суржиком, наших “старших братів” охоплює глибока тривога і підозра, що в “Данському королівстві” далеко не все гаразд і хтось та хтось може відмовитись бути “русским”» [Пахльовська 2008: 463].

Оскільки суржик нищить узус (практичну спонтанну норму) української мови і відриває її від літературної основи, русифікаторам вигідно ототожнювати його з українською мовою з метою її дискримінації і маніпуляційного впровадження в масову свідомість міфологеми про її недосконалість, а відтак і непотрібність. Таку пропаганду провадить, зокрема, нинішній міністр освіти і науки (!) Дмитрій Табачник, який у статті «Анігіляція національної ідеї» пише: «...Последние пятьдесят лет, приезжая в города, украиноязычное, вернее, суржикоговорящее сельское население чувствовало свою ущербность по сравнению с говорящими на литературном русском языке “местными” и в первую очередь учило русский язык, чтобы не отличаться. Теперь этот накопленный годами комплекс неполноценности выливается в агрессию: “Мы учили «москальську» мову, теперь вы учите наш суржик”. Ведь именно на достаточно примитивном суржике, за редким

исключенням, говорять "свідомые" государственные деятели, включая президента» * [Табачник 2008: 166].

Слід підкреслити, що аналогічний погляд на українську мову висловлював свого часу Генеральний секретар КПРС Леонід Брежнєв. За опублікованими нині спогадами одного з працівників апарату В. Щербицького, Л. Брежнєв, який народився в Україні, отже, здавалося б, знав українську мову, назвав її якось «просто суржи́ком російської мови» [Власенко 2009: 260].

Треба сподіватися, що персонажі з радянського минулого не зможуть довго порядкувати в нашій країні. Але у форсованій русифікації, до якої вдається нинішня влада, можна вбачати й один позитивний момент. Вона унаочнює надзвичайну вагу розв'язання на користь української мови двомовних проблем України, які ігнорувались впродовж усіх років незалежності. У зв'язку з цим варто навести розумну стратегію майбутньої мовної політики, що її сформулював лінгвокультуролог Роман Кісь, неодноразово цитований у цій праці:

«Об'єктом дерусифікації мають бути не росіяни України і навіть не зросійщені українці, що живуть в Україні. Дерусифікація — це боротьба (боротьба безкомпромісова) не з носіями російськості чи зросійщеності (а також, додамо, носіями суржику й суржиковості. — Л. М.), а зі свідомими русифікаторами та тими чинниками русифікації, які все ще продовжують цілком безконтрольно діяти в Україні» [Кісь 2005: 218–219].

Від здатності українського громадянського суспільства протистояти нинішній антиукраїнській і антидемократичній політиці влади залежить відповідь на кардинальне питання майбутнього — чи стане Україна суверенною вільною державою, продовживши процес декомунізації у Східній Європі.

* Статтю написано в час президентства В. Ющенка. Отже, Д. Табачник приписує суржи́комовність Вікторові Андрійовичу і його оточенню. Мову нинішнього президента Віктора Януковича, в уряді якого пан Табачник опікується освітою і наукою, він вочевидь вважає взірцевою.

- Bilaniuk 2005 *Bilaniuk Laada*. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. – Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Bracki 2009 *Bracki Artur*. Surzyk: Historia i terażniejszość. – Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. – Gdansk, 2009. – 273 s.
- Crystal 1987 *Crystal David*. The Cambridge encyclopedia of language. – Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1987.
- Moser 2010 *Moser Michael*. Рецензія (у друці в: Wiener Slavistisches Jahrbuch 2010) на: *Del Gaudio Salvatore*: On the Nature of Surzyk: A Double Perspective. München – Berlin – Wien: Verlag Otto Sagner 2010 (Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 75). Br., 328 S. mit Bibliogr. und CD.
- Ажнюк 1999 *Ажнюк Б. М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999.
- Андрухович 2001 *Андрухович Юрій*. Опім свій переліг та сіймо слово // Урок української. – 2001. – № 7. – С. 2–5.
- Андрухович 2003 *Андрухович Юрій*. Дванадцять обручів. – К., 2003. – 317 с.
- Антоненко-Давидович 1970 *Антоненко-Давидович Б. Д.* Як ми говоримо. – К., 1970.
- АФ 1997 Аргументы и факты: Аргументы и факты в Беларуси. – 1997. – № 38.
- Ахманова 1969 *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
- Безансон 2007 *Безансон Ален*. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / З фр. пер. Т. Марусик. – К., 2007. – 136 с.
- Беликов, Крысин 2001 *Беликов В. И., Крысин Л. П.* Социолінгвістика. – М., 2001.
- Бондалетов 1987 *Бондалетов В. Д.* Соціальна лінгвістика. – М., 1987.
- Брацкі 2007 *Брацкі Артур*. Суржик – опис і визначення рамок явища // Студії з україністики. – Вип. VII. Скарби культури – безсмертя нації: 36. наук. праць. – К., 2007. – С. 132–145.
- Бриних 2008 *Бриних Михайло*. Шахмати для дибілів. Роман-посібник. – К., 2008.

- Бурлеск і травестія 1959 Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини ХІХ ст. / Упор. Г. А. Нудьги. – К., 1959.
- Вайнрайх 1979 *Вайнрайх Уриэль*. Языковые контакты. – К., 1979.
- Вайнрайх 1999 *Вайнрайх Уриэль*. Одноязычие и многоязычие // Зарубежная лингвистика. III. – М., 1999. – С. 7–42.
- Верещагин 1969 *Верещагин Е. М.* Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М., 1969.
- Вестник 2007 Вестник. – № 90. – 30 августа 2007 г.
- Винничук 2010 *Винничук Юрий*. Недопиляний Кузьма // PostПоступ. – № 7. – 2010.
- Вічна загадка любові 1988 Вічна загадка любові. Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника. – К., 1988.
- Власенко 2009 *Власенко А. В. В.* Щербицкий и его время. – Харьков, 2009.
- Врублевська 2002 *Врублевська Галина*. Суржик як елемент міської субкультури // Урок української. – 2002. – № 11–12. – С. 12–14.
- ВТСУМ 2006 Великий тлумачник словник української мови. – К., 2006.
- Генчэль, Тэш 2007 *Генчэль Г., Тэш С.* Трасянка: у якій ступені яна «руская», «беларуская» або «агульная»? (На матэрыяле маўленчай практыкі адной сям'і) // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 85–91.
- Гофенедер 2010 *Гофенедер Філіп*. Радянська мовна політика в Україні. Переклади творів Леніна українською 1930-х та 1950-х рр. // Дивослово. – 2010. – Ч. 4. – С. 37–47.
- Грицак 1996 *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996.
- Гриценко 2003 *Гриценко Павло*. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття // Język ukraiński: współczesność – historia / Red. F. Czyżewski, P. Hrycenko. – Lublin, 2003. – S. 15–23.
- Гриценко 1998 *Стріха М., Гриценко О.* Суржик // Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – С. 629–643.
- Грінченко 1909 *Грінченко Б. В.* Словарь української мови. Т. IV. – К., 1909. – С. 231.
- Гундорова 2005 *Гундорова Т.* Гротески київського андеграунду // *Гундорова Т.* Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. – К., 2005. – С. 115–124.

- Демченко 2003 *Демченко Володимир*. Органічна та неорганічна українська мова. – Херсон, 2003.
- Дзюба 2003 *Дзюба Іван*. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К., 2003.
- Дзюба 2005 *Дзюба Іван*. До судилища над суржи́ком // Урок української. – 2005. – № 1–2. – С. 14–15.
- Дзюбишина-Мельник 2010 *Дзюбишина-Мельник Н.* Суржик і суржикі́зми // Наукові записки НаУКМА. – Т. 111. Філологічні науки. – К., 2010. – С. 16–20.
- Дейвіс 2000 *Дейвіс Норман*. Європа. Історія. – К., 2000.
- дель Гаудіо, Тарасенко *дель Гаудіо Сальваторе, Тарасенко Богдана*. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – К., 2008. – С. 316–331.
- Діброва 2001 *Діброва Володимир*. Принц Гамлет Хамського повіту // Критика. – 2001. – Ч. 5. – С. 27–28.
- Довженко 1994 *Довженко Олександр*. Господи, пошли мені сили. – Харків, 1994.
- Доній 2003 *Доній Олесь*. Хай живе суржик! // Молода Україна. – 2003. – № 2 (серпень).
- Жадан 2008 *Жадан Сергій*. Одноразова двомовність // Український тиждень. – 2008. – № 41.
- Жовтобрюх 2007 *Жовтобрюх М. А.* Українізація // Українська мова. Енциклопедія. – Вид. третє, зі змінами і доповненнями. – К., 2007. – С. 724–725.
- Жолдак 1994 *Жолдак Богдан*. Смерть двох академіків // Березіль. – 1994. – Ч. 11–12. – С. 38–42.
- Забужко 1999 *Забужко Оксана*. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К.: Факт, 1999. – 340 с.
- Забужко 2003 *Забужко Оксана*. Дар маргінальності // Березіль. – 2003, № 3–4. – С. 144–155.
- Забужко 2009 *Забужко Оксана*. Музей покинутих секретів. – К., 2009.
- Закономірності 1965 *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення.* – К., 1965.
- Зинченко, Зусман, Кирнозе 2007 *Зинченко В. Г., Зусман В. Г., Кирнозе З. И.* Межкультурная коммуникация. От системного подхода к синергетической парадигме: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2007.

- Ірванець 1997 *Ірванець Олександр*. Наш вожатий Фреді Крюгер // Квіти в темній кімнаті: Сучасна українська новела / Упор. В. Даниленко. – К., 1997. – С. 166–173.
- Каппелер 2005 *Каппелер Андреас*. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розклад. – Львів, 2005.
- Квітка-Оснoв'яненко 1969 *Квітка-Оснoв'яненко Гр.* Твори у восьми томах. – Т. 3. – К., 1969.
- Кись 2002 *Кись Роман*. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002.
- Кись 2005 *Кись Роман*. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). – Львів, 2005.
- Кись 2007 *Кись Роман*. Чи змарновані смислові ресурси Майдану? Сенс сенсоутворення. – Дрогобич, 2007.
- Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008 *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008.
- Кознарський 1998 *Кознарський Тарас*. Нотатки на берегах макабресок // Критика. – 1998. – Травень.
- Корогодський 2000 *Корогодський Роман*. Довженко в полоні. – К., 2000.
- Корнійчук 1985 *Корнійчук Олександр*. В степах України // *Корнійчук Олександр*. П'єси. – К.: Дніпро, 1985.
- Котляревський 1968 *Котляревський Іван*. Енеїда. – К., 1986.
- Круглов 2003 *Круглов О.* Деякі аспекти мовного планування в Україні // П'ятий Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. – Чернівці, 2003. – С. 62–64.
- Куромія 2002 *Куромія Гіроакі*. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002.
- Лесюк 2004 *Лесюк Микола*. Доля моєї мови. – Івано-Франківськ, 2004.
- Лизанчук 1995 *Лизанчук Василь*. Навічно кайдани кували (факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні). – Львів, 1995.
- Лінгвоцид 2005 Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упорядкували: Л. Масенко та ін. – К., 2005. – 399 с.
- Лозинський 2010 *Лозинський Р. М.* Етномовна географія України: Автореферат дис. ... докт. геогр. наук. – Львів, 2010.

- ЛЭС 1990 Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Макаров 2002 *Макаров А.* Киевский суржик // *Макаров А.* Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 192–194.
- Марченко 2008 *Марченко Ірина.* Музей нашої пам'яті // Березіль. – 2008. – № 7–8. – С. 116–163.
- Масенко 2004 *Масенко Лариса.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004.
- Масенко 2007 *Масенко Лариса.* «Суржик у системі розмовних форм побутування української мови» // Дивослово. – К., 2007. – № 12. – С. 26–31.
- Масенко 2010 *Масенко Лариса.* Нариси з соціолінгвістики. – К., 2010.
- Мельник 2006 *Мельник Ю. В.* Языковая ситуация на фоне глобализации в Украине и в среде постсоветских эмигрантов // Глобализация – этнизация: Этнокультурные и этноязыковые процессы: В двух книгах. – Кн. 1. – М., 2006. – С. 348–354.
- Мова 2008 Мова – це теж Батьківщина / Упор. Н. Николин. – Львів, 2008.
- Мовна політика 2010 Мовна політика і мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації (2-ге вид.). – К., 2010.
- МФЕ 2007 Мала філологічна енциклопедія (Уклали Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В.). – К., 2007.
- Мячкоўская 2008 *Мячкоўская Ніна.* Мовы і культура Беларусі. – Мінск, 2008.
- Мячкоўская 2007 *Мячкоўская Ніна.* Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // Веснік БДУ. – Серыя 4. – 2007. – № 1. – С. 91–97.
- Национально-языковые 1989 Национально-языковые отношения в СССР: Состояние и перспективы. – М., 1989.
- Нікітіна 2006 *Нікітіна Наталія.* Усне мовлення українських політиків // Урок української. – 2006. – № 10. – С. 18–20.
- Новий довідник 2006 Новий довідник: Історія України (2-е видання). – К., 2006.
- Нолл 1999 *Нолл Вільям.* Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920–30 років). – К., 1999.
- Нудьга 1961 *Нудьга Г. А.* Пародія в українській літературі. – К., 1961.
- Осьмачка 1998 *Осьмачка Тодось.* Старший боярин. – К., 1998.

- Пастушенко 2005 *Пастушенко Леонід*. Симптом невиліковності чи надія на одужання? // Урок української. – 2005. – № 1–2.
- Пахльовська 2007 *Пахльовська Оксана*. Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі // Той, хто відродив Могилянку (Збірник до 60-ліття Вячеслава Брюховецького). – К., 2007. – С. 312–333.
- Пахльовська 2008 *Пахльовська Оксана*. Російська «регіональна» – як дірка від швейцарського сиру // Ave, Europa! Статті, доповіді, публіцистика (1989–2008). – К., 2008. – С. 436–472.
- Підмогильний 1991 *Підмогильний Валер'ян*. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991.
- Погрібний 2003 *Погрібний Анатолій*. Світовий мовний досвід та українські реалії. – К., 2003.
- Погрібний 2005 *Погрібний Анатолій*. «Суржикізація» // Урок української, 2005. – № 1–2. – С. 9–13.
- Поліщук 2003 *Поліщук Ярослав*. Лінгвістичний та металінгвістичний феномен суржик (на прикладі сучасної української літератури) // *Język ukraiński: współczesność – historia*. – Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – С. 267–278.
- Померанцев 2009 *Померанцев Ігор*. «Я – не мораліст» // День. – № 186. – 16.10.2009.
- Прибиткова 2001 *Прибиткова Ірина*. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 60–78.
- Радевич-Винницький 1997 *Радевич-Винницький Ярослав*. Україна: від мови до нації. – Дрогобич, 1997.
- Радевич-Винницький 2010 *Радевич-Винницький Ярослав*. Лінгвема-химера суржик як породження непаритетної двомовності // Мовознавчі студії. Вип. 2. Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського). – Дрогобич, 2010. – С. 325–335.
- Радчук 2000 *Радчук Віталій*. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Українська мова та література. – 2000. – Ч. 6. – С. 1–3.
- Рибалко 2010 *Рибалко Олександр*. Ще одна «русинська мова» // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко. – К., 2010.
- Росетти 1972 *Росетти А.* Смешанный язык и смешение языков // Новое в лингвистике. – Вып. VI. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 112–119.

- Русско-украинский словарь 1969 Русско-украинский словарь. – Т. 1. – К., 1969. – 700 с.
- РЯ 1979 Русский язык. (Энциклопедия). – М., 1979.
- Сербенська 1994 Антисуржик / За заг. редакцією Олександри Сербенської. – Львів, 1994.
- Сербенська 2002 *Сербенська Олександра*. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. – К., 2002.
- Скрипник 2005 *Скрипник Микола*. Перебудовними шляхами // Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду. – К., 2005. – С. 38–91.
- Ставицька 2005 *Ставицька Леся*. Аргю, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. – К., 2005.
- Ставицька 2007 *Ставицька Леся*. Мовна ситуація в Україні очима американського філолога // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 106–110.
- Ставицька, Труб 2007 *Ставицька Леся, Труб Володимир*. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: 36. наук. праць. – К., 2007. – С. 31–120.
- Сторі 2005 *Сторі Джон*. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. – Харків, 2005.
- Стріха 1998 *Стріха М., Гриценко О.* Суржик // Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – С. 629–643.
- СУМ 1977 Словник української мови: В 11 томах. – Т. 8. – К., 1977.
- СУМ 1987 Словник української мови. – Т. 9. – К., 1987.
- Тараненко 2004 *Тараненко О. О.* Суржик // Українська мова. Енциклопедія. – Вид. друге, доповнене. – К., 2004.
- Тараненко 2010 *Тараненко О. О.* Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу // Мовознавство. – 2010. – № 4–5. – С. 22–39.
- Тарасенко 2007 *Тарасенко Б.* До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення // Наукові записки НаУКМА. – Т. 60. Філологічні науки. – К., 2006. – С. 62–66.
- Тищенко 2007 *Тищенко К. М.* Основи мовознавства: Системний підручник. – К., 2007.

- Ткач 2007 *Ткач Людмила*. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. – Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – Чернівці, 2007.
- Трінчій 2001 *Трінчій Вадим*. Про порноетнографію // Критика. – 2001. – Ч. 5. – С. 24–26.
- Труб 2000 *Труб В.* Явище «суржик» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. – № 1.
- Тютюнник 1984 *Тютюнник Григор*. Твори. – Кн. 1. Оповідання. – К., 1984.
- Украинско-русское 1988 Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект. – К., 1988.
- Українська мова у XX сторіччі: 2005 Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. – К., 2005.
- УМЕ 2000 Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
- УМЕ 2004 Українська мова. Енциклопедія. – 2-ге видання. – К., 2004.
- Федорчук 2004 *Федорчук Т. М.* Культурна ідентифікація білінгвів // Наукові записки НаУКМА. – Т. 34. Філологічні науки. – К., 2004. – С. 6–10.
- Феллер 1994 *Феллер Мартен*. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. – Дрогобич, 1994.
- Флаєр 2000 *Флаєр Майкл*. Суржик: правила утворення безладу // Критика. – 2000. – Ч. 6 (червень). – С. 16–17.
- Хауген 1972 *Хауген Э.* Языковой контакт // Новое в лингвистике. – Вып. VI. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 61–80.
- Харчук 2007 *Харчук Р. Б.* Лекції про сучасну українську прозу. – Ч. 1 // Бібліотека «Дивослова». – 2007. – № 5. – 64 с.
- Хмелько 2004 *Хмелько В. Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. – Т. 32. Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.
- Цыхун 2000 *Цыхун Генадзь*. Крээлізаваны прадукт. Трасянка як аб'єкт лінгвістычнага даследавання // Arche (Пачаток). – 2000. – № 6 (11). – С. 51–58.
- Чередниченко 2001 *Чередниченко Олександр*. Українська інтерлінгвістика: проблеми і перспективи // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія: 36. наукових праць. – Частина друга. – К., 2001. – С. 533–536.

- Чередниченко 2007 *Чередниченко Олександр*. Про мову і переклад. – К., 2007.
- Шевельов 1998 *Шевельов Юрій*. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці, 1998.
- Шевельов 2001 *Шевельов Ю (Шерех Юрій)*. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. – Т. 1. В Україні. – Харків; Нью-Йорк, 2001.
- Шевельов 2008 *Шевельов Юрій*. Вибрані праці у двох книгах. – Кн. 1. Мовознавство / Упор. Лариса Масенко. – К., 2008.
- Шевельов 2009 *Шевельов Юрій*. Харків: подорожні враження і заклик // *Шевельов Юрій*. З історії незакінченої війни. – К., 2009. – С. 357–362.
- Шевченко 1989 *Шевченко Тарас*. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 1. – К., 1989.
- Шевчук 1998 *Шевчук Валерій*. Горбунка Зоя // *Шевчук Валерій*. Жінказмія. – Львів, 1998. – С. 5–103.
- Шерех 1998 *Шерех Юрій*. Пороги і запоріжжя. – Т. III. – Харків, 1998.
- Шліхтер 1933 *Шліхтер О*. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // *Більшовик України*. – 1933. – № 9–10.
- Щерба 1974 *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград, 1974.
- Етніческие процессы 1987 *Этнические процессы в современном мире*. – М., 1987.

Наукове видання

Лариса Масенко
**Суржик:
між мовою і языком**

Оригінал-макет *Н. О. Єгоровець*

Обкладинка *М. А. Німенка*

Підписано до друку 23.12.2010. Формат 60 × 84 ¹/₁₆.
Гарнітура «Warnock Pro». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 7,9. Наклад 1000 прим.
Зам. 10-58.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua>

Масенко Л. Т.

МЗ1 Суржик: між мовою і языком. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

ISBN 978-966-518-558-1

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування мішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик». Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи і вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

УДК 811.161.2+811.161.1]’27
ББК 81.2Укр-5+81.2Рос-5